

844/107
Г. 85.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Зернятка

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Зернятка

Вірші, поеми, оповідання

Для старшого шкільного віку

Художник

Василь Євдокименко

Київ «Веселка» 1969

ББК 84Ук1
Г85

Збірку класика української літератури Б. Д. Грінченка (1863—1910) складають вірші, поеми та оповідання, пройняті співчуттям і любов'ю до знедоленого трудового народу.

В сборник классика украинской литературы Б. Д. Гринченко (1863—1910) вошли стихотворения, поэмы и рассказы, проникнутые сочувствием и любовью к обездоленному народу.

Упорядкування та передмова
кандидата філологічних наук
В. В. Яременка

Грінченко Б. Д.

Г85 Зернятка: Вірші, поеми, оповідання: Для ст. шк. віку / [Упоряд. та передм. В. В. Яременка]; Худож. В. А. Євдокименко.— К.: Веселка, 1989.— 272 с.: іл.

ISBN 5-301-00292-9

Збірку класика української літератури Б. Д. Грінченка (1863—1910) складають вірші, поеми та оповідання, пройняті співчуттям і любов'ю до знедоленого трудового народу.

Г 4803640105—072 79.89.
М206(04)—89

ББК 84Ук1

ISBN 5-301-00292-9

©Видавництво «Веселка»,
1989, упорядкування,
передмова, ілюстрації

НИВА ЙОГО ДУХОВНОСТІ

У кремлівському кабінеті В. І. Леніна, поруч із чотиритомним словником Володимира Даля, і сьогодні стоять на полиці чотири томи «Словаря української мови», які не раз ставали у пригоді великому вождеві. Автором цієї цінної праці, що підсумовувала майже столітні зусилля української інтелігенції в унормуванні мови свого народу, є Борис Дмитрович Грінченко.

Коли б він за ціле життя видав тільки «Словарь української мови» і не зробив більше нічого, то й у цьому разі він заслуговує на вічну пам'ять свого народу. Але Борис Грінченко — класик нової української літератури. Він — автор повістей про життя української інтелігенції «Соняшний промінь» і «На розпутті», двох повістей про українське село на зламі XIX і XX століть — «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами». Його перу належить близько п'ятдесяти цікавих оповідань, шість поетичних книжок, низка драматичних творів: «Ясні зорі», «Серед бурі», «На новий шлях», «Нахмарило», «Степовий гість», «На громадській роботі», «Неймовірний», «Миротворці», численні переклади з Гете, Гейне, Шіллера, Гюго, Пушкіна, Кольцова, Плещеєва, Полонського, Червенського. А окрім цього, численні літературно-критичні та історико-літературні праці, блискучі публіцистичні статті, наукові праці з лексикографії, фольклористики, етнографії.

А ще історико-педагогічні й теоретично-педагогічні праці. Ціла бібліотека виданих ним народопроевітніх книжок. Його листування з багатьма діячами науки та культури склало б не один том. Він — учитель, організатор видавничої справи, української журналістики в період революції 1905—1907 рр. За працездатністю Бориса Грінченка на Україні переважав кіба що Іван Франко. Обидва працювали до самозабуття, до повного виснаження, один — на Галичині, другий — на Наддніпрянщині, і рівних їм за титанічністю праці Україна не знає. Коли в травні 1910 р. хоронили на Байковому кладовищі в Києві Бориса Грінченка, такої жалоби і людського напливу Україна не знала від часу прощання з Тарасом Шевченком.

А потім так трапилося, що понад тридцять років твори Бориса Грінченка не тільки не перевидавали, а й жорстоко карали за їх читання. Видатного письменника і вченого звинувачували в «аполітичному каганцюванні», себто в праці на користь народної освіти, в «культуртрегерстві», себто в брехні, якою начебто прикривав наса-

дження націоналізму під виглядом культурної роботи, і, нарешті, в буржуазному націоналізмі, себто в людиноненависництві. І це — при тому, що він усе робив для зближення і взаєморозуміння між слов'янськими й іншими народами, поширював серед українського народу твори російської і світової літератури. Але, справді, всіма фібрами душі ненавидів царське самодержавство, чиновну бюрократію, ладен був виколоти «недремне око» царської цензури, посадити на ланцюг увесь жандармський корпус. Він очолив загальнодемократичну українську інтелігенцію Наддніпрянщини в її навальному поході супроти самодержавства в 1905—1907 рр.

Все ж, Борис Грінченко був реабілітований і повернений в історію культури і літератури, здається, одним з найперших. Було то двадцять п'ять років тому, в 1963 році — напередодні сторічного ювілею письменника. Ініціатором двотомного видання творів Бориса Грінченка у «Науковій думці» був М. Т. Рильський. Пригадую, як, розмовляючи з Іваном Івановичем Пільгуком, із яким ми готували назване видання, Максим Тадейович сказав: «Вірш «Після похорону», із збірки «На білих островах», я написав 10 травня 1910 року, в той день, як проводжали Бориса Грінченка в останню путь:

Дзвеніли дзвони і гули,
Як ми труну твою несли,
Дзвеніли і гули...»

Несли на руках від Володимирського собору до вічного пристанища на Байковому кладовищі, де вряд могили дочки *Насті*, внука *Волі*, дружини — української письменниці *Марії Загірньої* — і його, *Бориса Грінченка*.

Він не має ніякого відношення ні до тих антинародних контрреволюційних сил, що оголошували його своїм співцем, ні до тих, що з вульгарно-соціологічних позицій чіпляли йому ярлик «предтечі петлюрівщини». Правда залишилася за тими, що пророкували йому вічне життя в «творчому активі» людськості, і за самим *Борисом Грінченком*, що був свідомий виконаного перед народом обов'язку.

Образ із вірша-монолога «Хлібороб» ніби зливається з образом самого письменника — невсипущого хлібороба на полі культури, на ниві національної української духовності.

Народився *Борис Дмитрович Грінченко* 125 років тому — 9 грудня 1863 року, на Харківщині, в сім'ї зубожілого дворянина *Дмитра Яковича Грінченка*. Батько був надзвичайно гордий своїм дворянським походженням. І не так тими дев'ятнадцятьма десятинами землі, зайнятими переважно лісом та водяним млином, що давав основний прибуток сім'ї, як родинними зв'язками а *Г. Ф. Квіткою-Оснот'яненком*.

У сім'ї *Грінченків* була велика бібліотека, часом збиралось освічене товариство, серед якого бував навіть *П. П. Гулак-Артемівський*.

Мабуть, звідси починається побожне ставлення Бориса Грінченка до книжки. Коли він помер, то всю його спадщину складала величезна бібліотека, яку він заповів українському народові і просив не розпорошувати, а тримати у Всенародній бібліотеці як «Бібліотеку Грінченка». На жаль, цей заповіт письменника ми не виконали. Уже після Вітчизняної війни вона була розпорошена по різних фондах, а під час пожежі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у 1964 р. дуже постраждала...

Любов до книжки, до самостійного читання дала Б. Грінченку енциклопедичні знання, високу освіченість, не спотворену офіційними шкільними програмами царської Росії. «Навчившись писати й читати щось років п'яти, із запалом читав усе, що потрапляло до рук, — писав Б. Грінченко в автобіографії. — Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де Вінї, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкін, Некрасов, Кольцов. Забившись в гушавину лісову... упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за ними сумну дійсність»¹.

Враження «сумної дійсності» і така широка літературна зацікавленість будили потяг до власної творчості. Уже в ранньому дитинстві Грінченко пробує писати вірші російською мовою, «видає» сімейний рукописний журнал російською й українською мовами, читачами якого були сестри Ганна, Аполлінарія, Любов та менший брат Петро; згодом, зачарований Шевченковим «Кобзарем», пише власні твори і переважно по-українськи. У 1874 р. Бориса приймають до Харківської реальної школи, що давала основи різних наук і — по закінченні — право навчатися у вищому інженерному закладі. Але склалося по-іншому. Захоплений романтикою революційної боротьби, яку розгорнуло революційне народництво, юнак почав читати і поширювати заборонену літературу. По дорозі до школи одного разу його скопили і вчинили обшук. У шкільному ранці виявили позацензурні женецькі видання М. Драгоманова: «Як наша земля стала не наша», «Про багатство і бідність», «Про гроші», «Парова машина». Юний Грінченко був заарештований і виключений із школи без права продовжувати навчання. Харківський військовий губернатор намагався через Грінченка відшукати всіх учасників підпільного народницького гуртка, навіть звернувся за допомогою до батька. І той, як не дивно, приходив у в'язницю як слідчий, бив сина, вимагаючи зізнання. Старалися і царські тюремщики. Юнакові зумисне давали пересолену страву, а потім його позбавляли води, навмисне робили в камері сильний протяг, коли надворі лютувала зима. Лише коли члени гуртка виїхали за кордон і повідомили про це ув'язненого, він вказав

¹ Автобіографія Б. Грінченка // Над могилою Б. Грінченка: 36. — К., 1910.

квартиру, де брав книги. Мужність у в'язниці, як свідчать сучасники, зробила ім'я Б. Грінченка популярним серед народницької молоді. Але царським жандармам за кілька місяців ув'язнення вдалося підірвати його здоров'я, а злигодні та важка праця в наступні роки сприяли розвитку тяжкої недуги — туберкульозу.

Виключений із п'ятого класу Харківського реального училища, Грінченко більше в жодному офіційному навчальному закладі не навчався, але самостійно досяг такого рівня освіти, здобув такий науковий авторитет, що Російська імператорська академія наук прислала йому на рецензію праці своїх академіків, а за його власні — вручала премії.

Після в'язниці Б. Грінченко рік перебував на поруках у батька, посилено займаючись самоосвітою. Вивчив німецьку і французьку мови (згодом польську й чеську, а в останні роки життя — ще й італійську).

На початку 1881 р. він знову з'явився у Харкові, влаштувався писарчуком у казенній палаті на якийсь час навіть без платні. На життя заробляв уроками, переписуванням та... шевством, навчившись у чоботаря, в якого за чотири карбованці на місяць займав куток. За матеріальною допомогою до батька-деспота не вдавався.

З самого початку свідомого життя Грінченко відкидає безплідні балачки та нарікання на тяжкі умови і береться за цілеспрямовану роботу. З кількома товаришами на свої мізерні заробітки він організовує спілку, щоб заснувати в Харкові в дусі народницької програми видавництво народних книжок, і навіть видає три книжечки для народного читання — художні: «Бідний вовк» і «Два товариші» та першу свою науково-популярну брошуру «Про грім та блискавку» (1883).

У тому ж 1881 р. Іван Франко в революційно-демократичному журналі «Світ» у Львові (тоді це було «за кордоном», в Австро-Угорській імперії) опублікував — вперше — п'ять віршів Бориса Грінченка, серед них «До праці», що став хрестоматійним і програмним для кількох поколінь української інтелігенції:

Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святе
Сміло ми будемо йти!

Цього ж. 1881 року Б. Грінченко при Харківському університеті складає екзамен на народного вчителя і розпочинає учителювати в селах Харківщини. Одні школи залишав, бо земство закривало їх «за неможливістю производити заняття в школьному помещенні», а з останньої звільнили «через доноси од попа-заповчителя, завзятого й лютого чорносотенця». Був статистиком Херсонського губернського земства, а потім знову вчителював у приватній школі відомої діячки

освіти Х. Д. Алчевської в селі Олексіївці на Катеринославщині (недалеко від Луганська). Наприкінці 1893 р. залишає педагогічну роботу і надовго поселяється в Чернігові, де в губернському земстві займається справами народної освіти. Власні педагогічні погляди Б. Грінченко виклав у багатьох працях: «На безпросветном пути», «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа», «Перед широким світом», «Про журнал для дитячого читання», в численних художніх творах про учителів, школу, дітей. Деякі з них читач знайде в цьому виданні.

Якщо колись буде написана історія національної української педагогіки, Борис Грінченко займе в ній найпочесніше місце. Його педагогічна спадщина може вияснити суть і загальний напрямок усього прожитого життя, бо хоч би чим він займався, робив це для культурного поступування народу, для організації освіти рідною мовою. Він навіть схильний був перебільшувати роль освіти, але ніколи не применшував її. У листах до молодшої сестри Аполлінарії, яка також готувалася до педагогічної діяльності, він писав:

«Ты говоришь, что образование необходимо для всех сословий и пр. Ты не ошибаешься. «Кто держит в руках образование, тот может изменить лицо земли», — сказал Лейбниц. Только сделаю примечание. Образование не только необходимо для всех сословий, но образование и уничтожает всякие сословия, — эту позорную для человечества глупость, — и ставит на место каст и их членов человечество и людей. В этом великое значение просвещения, что оно уничтожает неестественные перегородки, устроенные между людьми людскою алчностью, глупостью и властолюбием, и соединяет людей в одну братскую семью. И этому великому делу должно отдавать все свои силы. Нужно только всегда помнить одно, что образование — это свет, а к свету не должно примешиваться ничто темное. Говорю это по поводу современных татарских взглядов в России на просвещение, где просвещение понимается как окацапливание и хотят силою заставить все народности России сделаться москалями. Это насилие, а насилие — дочь тьмы, а не света»².

Отже, освіта — для всіх, замість соціальних каст, замість бар'єрів, зведених захланністю і властолюбством між народами, — одну братську сім'ю, але насильство в насадженні освіти не рідною мовою несе темряву виродження, винародовлення і цілковитий занепад моральності. Ці погляди були прогресивними не тільки для свого часу. Історія дала нам трагічні докази правильності міркувань видатного українського педагога Бориса Грінченка. Педагогічні погляди Грінченка формувалися під впливом ідей передових російських та європейських педагогів. У автобіографії, написаній ще 1898 р., він

² Неизвестные письма Б. Д. Гринченко // Радуга. — 1963. — № 12. — С. 162.

розповідає про те, як «зачитувався Писаревим (почасті Белінським та Добролюбовим)», читав «педагогічні статті Ушинського й інших педагогів». В іншому листі до сестри радив: «Ты пишешь о чтении: Белинского и Добролюбова тебе не только можно, но даже следует прочитать... Из русских авторов читай Тургенева, Достоевского, Льва Толстого, Некрасова, Лермонтова, Пушкина, Михайлова, Щедрина, Гоголя, Костомарова, Скабичевского, из молодых — только Гаршина и Короленко да Надсона. Но еще интересны иностранные: они расширят твои взгляды... Из них читай: Шекспира, Байрона, Диккенса, Маколей, Беранже, В. Гюго, А. Доде, Гейне, Шиллера, Гете, Шпильгагена, Фрейлиграта, Лонгфелло, Шлоссера («История»), Эркмана-Шатриана («Тереза», «Воспоминания волонтера», «История крестьянина»), Данте, Гомера, Жорж Санд, Мицкевича, Сырокомлю, Мильтона, Луи Блана и других, о которых не пишу, ибо если ты прочтешь авторов, обозначенных и в этом беспорядочном списке, то уже прочтешь много»³.

Ці поради педагога не застаріли й сьогодні. Особливо слухними вони були для розбудженої революцією 1917 року читацької України. Хіба не до цієї «психологічної Європи» кликав письменницьку й читацьку громаду комуніст Микола Хвильовий у розхитаних двадцятих роках?

Ми дозволили собі обтяжити увагу читача двома розлогими цитатами, аби утвердити його в переконанні, що звинувачення класика української літератури Б. Грінченка в націоналізмі було безглуздя, ідеологічною диверсією політиканів супроти української культури, що твори, які вміщені в цій книжці, підсвічені високими гуманістичними, справді інтернаціоналістськими ідеалами видатного педагога-письменника, що громадянські домагання навчатися рідною мовою і навчати нею були вимогою всієї освіченої прогресивної Росії та Європи.

Від багатьох діячів культури Борис Грінченко вигідно відрізняється тим, що не тільки проголошував ідеї й завдання культурно-освітньої й наукової праці, а з подиву гідною послідовністю втілював ті ідеї й програми в життя, вимагав конкретної праці від кожного, хто її міг виконати.

Він розгортає справді героїчну боротьбу з царською цензурою за видання книжок для народного читання. Під різними псевдонімами та криптонімами⁴ йому вдається видати цілу бібліотеку власних книжок і книжок інших письменників — низку оповідань М. Кцюбинського,

³ Неизвестные письма Б. Д. Гринченко.— С. 162.

⁴ Борис Грінченко підписував свої твори іменами: В. / або Василь / Чайченко, Ів. Перекотиполе, Б. Вільхівський, П. Вартовий, П. В-ий, В-ий, В., Б. Г., М-р С., Карлючка, Чернігівець, М. Гримач, Немірич, Л. (або Леонід) Яворенко.

одну з кращих збірок П. Грабовського «Кобза», кілька збірок українського фольклору, чимало науково-популярних брошур — всього близько п'ятдесяти видань. Оцю невисипущу працю великого подвижника української культури вульгарно-соціологічна критика 30—50-х рр. відносила до категорії «малих діл», хоча ніколи не наводила фактів про те, хто ж у 80—90-ті роки XIX ст. творив на Україні Наддніпрянській «великі діла» і в чому була їхня суть. Приклад Франка, який працював у незмірно сприятливіших умовах поза межами царської Росії, до зіставлення тут не надається.

У листі до Володимира Гнатюка від 19 серпня 1899 р. Б. Грінченко, надсилаючи серію своїх видань (№ 1—41) для рецензії в «Літературно-науковому віснику», зробив застереження, на яке й ми ради історичної об'єктивності маємо зважати: «Рецензента прохав би взяти на вагу, що всі ці книжки видані під російською цензурою, а то значить, що не можна було видати ні одного перекладу (хоча одна книжечка є замаскованим перекладом М. Загірньої з Теннісона: «Добра душа» (№ 9), є також кілька замаскованих віршованих перекладів у моїх «Піснях та думах», я скрізь зазначив їх словом «переспів», та в «Кобзі» добродія Граба), не можна було видати скільки хотілося науково-популярних книжок, врешті й красне письменство зазнавало великих перешкод: «Думи кобзарські» кілька разів посилались до цензури і все заборонялися, двічі заборонено збірку (велику) з народних, уже друківаних у Росії, казок, заборонено мені часом по кілька разів друківаних з дозволу цензурного мої оповідання, як-от: «Без хліба», «Грицько», «Украла», «Олеся» та багато всякого іншого. Через те добір книжок не такий, який би хотілося, а такий, який пощастило скласти при тяжких обставинах»⁵.

Отож маємо пам'ятати, що кожне видання Грінченка було здійснене «при тяжких обставинах». Серйозна наукова українська книжка, як і художня, заборонялися. В одному з листів Б. Грінченко розповідає вражаючий факт: цензура повернула йому рукопис «Байок» Л. Глібова і збірки «Народні прислів'я та приказки». Один і той же цензор на збірці байок Глібова написав: «Напечатанию не подлежит, поскольку подобная книга есть в литературе русской — басни Крылова». На збірці ж народних прислів'їв і приказок написав присуд, що повністю заперечує логіку першого: «Напечатанию не подлежит, поскольку подобного рода книги нет в литературе русской, а это доказывает оригинальность малорусской».

Як бачимо, друківати заборонялося все, що могло ствердити неповторність, самобутність, оригінальність української літератури, української національної думки. Царизм розумів, що одними заборонами та переслідуваннями бажаного наслідку не добудеш, а тому

⁵ Джерела творчих взаємин: Листи Б. Грінченка до В. Гнатюка // Жовтень. — 1963. — № 12. — С. 133.

цензори й одержали право дозволяти те, що компрометує саму ідею створити щось серйозне українською мовою. Почали з'являтися лубкові видання на зразок «Торба реготу», «Наука про те, як позичити гроші і не віддати», чи мелодраматичні описи любовних побачень. Грінченко використав і це. Він засилав по черзі в усі цензурні комітети грубі рукописи на сотні сторінок, заповнені часом безглуздою графоманською писаниною. І коли цензору все те пливло перед очима несусвітньою нісенітністю, він штампував на кожній сторінці дозвіл друкувати. Згідно з законом, доповнювати прорецензований рукопис заборонялося, а скорочувати можна було до останньої сторінки. Грінченко поміж 400—500 сторінок рукопису вставляв 15—20 сторінок потрібного тексту, потім виймав їх і друкував, як «метелик» для народу, а старий рукопис переписував знову, вкладав нові 15—20 сторінок і посилав до іншого цензурного комітету. Подібного прикладу боротьби з цензурою ми не маємо.

Нам треба знати також спадщину Бориса Грінченка—вченого. Вона не обмежується широковідомим чотиритомним «Словарем української мови» (1907—1909). У численних статтях він підносив ідею єдиної літературної української мови. Про одну з таких статей — «Галицькі вірші» — І. Франко писав: «Його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважливіше, пізніше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статті»⁶. Його наукові праці з мовознавчих проблем, як «Огляд української лексикографії», «Три питання нашого правопису» та інші, не втратили свого значення й сьогодні.

Плідна праця в українській фольклористиці та етнографії зближила Б. Грінченка з І. Франком, В. Гнатюком, зробила його ім'я відомим далеко за межами України. Він видає тритомні «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895, 1897, 1899), збірник «Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.» (1900), многоцінний бібліографічний покажчик «Литература украинского фольклора. 1777—1900», цілу фольклористичну бібліотеку для народного читання — «Живі струни» (1895), «Книга казок віршем» (1896), «Думи Кобзарські» (1897), «Колоски» (1898), «Веселий оповідач» (1898) та інші. Борис Грінченко — відомий мовознавець, фольклорист, етнограф.

В особі Бориса Грінченка Україна мала велику громадську силу. Віддавши данину революційному і ліберальному народництву, він швидко йшов у напрямку до революційно-демократичного, радикального Івана Франка та його оточення, спільно з ними планував і здійснював чимало загальноукраїнських заходів: організовував дискусії, які визначали подальший шлях боротьби й розвитку, влаштував як

⁶ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Твори: В 50 т.— К., 1984.—Т. 41.—С. 514.

загальноукраїнські свята ювілеї Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Ганни Барвінок; організував у 1898 р. поїздку Марії Заньковецької та Іллі Шрага на з'їзд театральних діячів у Москві, де вони виступали із заявами про тяжке цензурне становище українського театру; разом із дружиною впорядковував музей української старовини В. В. Тарновського в Чернігові і т. д., і т. д.

Активну наукову та громадську діяльність вів Б. Грінченко в останні роки життя. Він стояв біля перших українських видань, що постали в Києві в період революції 1905—1907 рр., — газет «Громадська думка» і «Рада» (1906), журналу «Нова громада» (1906), упорядкував низку цінних альманахів, декламаторів, збірників. Фіктивні свободи царського маніфесту 1905 р. швидко розвіяли ілюзії Грінченка, спонукали до усвідомлення необхідності політичної боротьби.

У 1905 р. він укладає збірник «Червона квітка», виданий І. Франком у Львові. Оригінальні поезії та переклади, вміщені тут, мають високе громадянське звучання.

У 1906 р. він став на чолі новоствореного громадського товариства «Просвіта», в якому працював із Лесею Українкою, її сестрою Ольгою, Любов'ю Яновською та іншими відомими письменниками. Звертає на себе увагу заява Б. Грінченка на перших загальних зборах київської «Просвіти» 25 червня 1906 р.: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси, як діяльні, а не пасивні творці нового життя. Роль просвітних інституцій, які даватимуть освіту, знання цим масам, які запомагатимуть їм виробляти опертій на наукових фактах світогляд, мусить бути величезна»⁷.

Через чотири роки царизм розігнав «Просвіти», звинувативши їх у «дискредитированні монархической власти», у «пропаганде республиканских идей», у «призывах населения к революционным действиям в решении аграрного вопроса по рецептам анархистов-коммунистов»⁸.

Заборона «Просвіт» була останнім ударом, якого зазнав Борис Грінченко. Незадовго перед цим померла любима і єдина дочка Настя, яку батько виблагав забрати із в'язниці додому, хоча і не зміг позбутися жандармів, які до самої смерті пильнували її в хаті. Невдовзі помер і син Насті — Воля, внук Бориса Грінченка. У цей же рік померла і мати письменника. З остаточно підірваним здоров'ям виїхав він на лікування до Італії. Там він і помер у м. Оспедалетті 6 травня 1910 р. на 47 році життя. Тіло Б. Грінченка було перевезено на Україну і 10 травня 1910 р. поховано на Байковому кладовищі в Києві.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 842.

⁸ Цит. за газ.: Южная заря. — 1910. — 1 трав. — № 1181.

Засмучений Михайло Коцюбинський написав у листі до дружини письменника (відомої письменниці Марії Загірньої): «Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не згинуть ніколи, в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків».

В українській культурі Борис Грінченко залишив глибокий і чіткий слід. Невтомний працелюб, він змушений був через запушеність культурної ниви весь час переходити з одного поля на інше, за словами І. Я. Франка, підставляти плечі під те, що валилось, але повинно стояти, розкигував і валив те, що ще стояло, але конче мусило впасти. Можливо, це не давало змоги йому досягти вершин досконалості в одній якійсь галузі, але й так успіхи його вражаючі, чимало художніх творів поетичних, прозових, драматичних позначені великим талантом, пройняті щирим і глибоким демократизмом, гуманізмом, безоглядною любов'ю до своєї історії, рідного народу, до всіх народів світу, особливо ж до тих, що поневолені й ведуть боротьбу за зволення.

Поетична спадщина Бориса Грінченка представлена в цій книжці невеликою кількістю творів, але й вони засвідчують тематичну розмаїтість, багатство мотивів, залюбленість у національну історію, зокрема в історію запорізького козацтва. В «Автобіографії» він признався, що велике враження на нього справили, «як йому було років 7—8, могутчі постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю». Такою могутньою постаттю, в оповитку романтики козацького життя, є козацький отаман у поемі «Смерть отаманова». Через усю поему вчувається бентежний передзвін кобзарської бандури, інтонації й мелодія народної думи. Смерть від хвороби чи старості не применшує героїчності образу, бо прийнята вона в козацькому сідлі і з думою про козацьке товариство, по-лицарськи, в степу.

Грінченко ставився до козацтва як до джерела духовності українського народу. Ні, культ воїнських доблестей, гайдамацька відчайдушність («раз на світ родила мати...») не притлумили в душі і серці відчуття краси природи та дівочої вроди в гайдамаки Леся. Він волів смерть, аніж життя із незугарною «почварою», виявляє нездоланну моральну силу. І Лесь приймає смерть:

Ой за Луцьком, містом славним,
Та й звичаєм стародавнім
Поховали козака...
...Сяє з неба сонце ясно,
І цвіте калина красно,
А красу козак любив!..

Поет стверджує думку про те, що сприймати красу, насолоджуватися нею може лише людина вільна. Воля романтизується ним

в історії козаччини, гайдамаччини. Але для нього немає краси там, де ллються сльози:

Отоді була б весела,
Весно, ти з квітками,
Якби наші рідні села
Не жили з сльозами.

(Весна)

Це той же мотив, що і в поезії його побратима Павла Грабовського; «де плачуть, там немає вже краси».

Соціальні мотиви проступають у ліриці Б. Грінченка дуже виразно. Поет малює картини недолі окремих людей: тут і сирітство, і трагічна дівоча доля, і тяжке жіноче бідкування та непосильна праця, тут і роздуми над майбутньою долею дитини, і біль за її неминучі страждання («бо у нас тільки мертві не плачуть»). Поет боліє скорботою, нуждою і працею простого трудівника. Він пізнає разом із ним утому гарячої літньої пори і живе надіями, які кладе в землю хлібороб разом із посіяним «по весні» зерном, часом «щоденні драми» народного життя знаходять широкі реалістичні узагальнення, стають символами, знаками доби:

Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутні картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути, —
Так сили забути нема:
То рідні села, то рідні люди,
То наша Україна сама...

(Смутні картини)

Поезії Б. Грінченка з'являлися як наслідок, як відгуки, моментальні рефлексії його щоденної праці й боротьби, сили і втоми. Але він ні на хвилину не впадає в розпач під впливом «темряви», «недолі», його поезія заклична, бадьора, оптимістична, позначена вірою в немарність своєї праці і в те, що його праця-боротьба — в ім'я прийдешніх поколінь:

Хоч у недолі й нещасті звікуєм —
Долю онукам дамо!

(До праці)

У 90-х роках особливо виразно зазвучали в поезії й публіцистиці Грінченка інтернаціональні мотиви. У статтях він з гнівом пише про тих, «що звикли каламутити чисту течію міжнародної згоди» й утверджує інтернаціоналізм із позицій патріотичних: «Ми були, єсть і будемо українцями-русинами і не хочемо бути ні поляками, ні москалями. Але ми і не ворогуємо ні з поляками, ні з москалями, бо се наші найближчі родичі, наші слов'янські брати, — ми тільки

бажаємо бути тим, чим єсть і з цього становища не поступимось ніколи»⁹.

У поезіях Б. Грінченка заявляє, що «існує народів сім'я» і що його народ у тій сім'ї рівний із своїми братами. Він вірить у те, що «будемо жити в спілці із людьми-братами», і мріє про той час, коли «народові руку подасть народ — його брат, його друг» («Прийде»). У 1897 р. Б. Грінченко написав поему «Матільда Аграманте», в якій оспівав національно-визвольну боротьбу кубинського народу проти іспанських колонізаторів, вславляючи цим усі народи, які підіймаються на боротьбу за соціальне й національне визволення. У 60-х роках нашого віку, коли героїчна Куба відбивала агресію, спровоковану США, Максим Рильський опублікував на сторінках «Літературної України» поему Б. Грінченка «Матільда Аграманте» як вияв історично традиційної любові українців до героїчного народу далекої Куби.

Більшість поезій Бориса Грінченка входять у наш час, вступають у живий діалог із все новими й новими поколіннями народу, несуть вогонь думок і переживань, доносять заповіді людини, що безоглядно віддала своє життя служінню народові.

Основний зміст книжки складають кращі оповідання письменника.

Жанр оповідання в українській літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст. досяг чи не найвищого рівня розвитку. В. Стефаник, М. Коцюбинський, С. Васильченко, І. Франко дали неперевершені класичні зразки цього жанру. Ними могла б пишатися будь-яка найрозвинутіша література. У швидкоплинній зміні життя оповідання давало можливість ширшого і глибшого огляду всього, що відбувається в житті, подавати правильний малюнок різних сторін життя усіх верств, ставити теми філософські, соціальні, психологічні, історичні, національні. Оповідання давало змогу оперативно виконати замовлення часу і з огляду на невеликий обсяг відточити слово, в усіх деталях виписати образ, який би запам'ятався і піднісся в читача до рівня символу, знаку доби чи якогось окремого явища. Те значення, що його мала проза Бориса Грінченка, повністю вкладається у формулу, віднайдену академіком О. І. Білецьким для всієї української літератури. Її суспільна роль у часи жорстокого соціального і національного гноблення й насильної русифікації не обмежувалась «мистецтвом слова». Вона була «зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном поневоленої народної маси».

У зображенні капіталістичної експлуатації та нелюдських умов життя трудящих того часу Борис Грінченко — майстер-реаліст. Почуття письменника-реаліста не зраджує його ні тоді, коли він розповідає про становище сучасної йому школи та безправність народ-

⁹ Чайченко В. Додаток до замітки «Галицькі вірші» // Зоря. — 1891. — Ч. 24. — С. 476—477.

ного учителя («Екзамен», «Непокірний»), ні тоді, коли зі смутком і жалем говорить про знедолене дитинство («Каторжна», «Сестриця Галя», «Ксеня», «Кавуни», «Дзвоник»), ні тоді, як малює трагедію сільського життя і селянської сім'ї («Без хліба», «Дядько Тимоха», «Хата», «Підпал», «Хатка в балці», «Покупка») чи умови життя і праці шахтарів Донбасу («Панько», «Батько та дочка»), чи коли сатирично змальовує різні шари національної псевдоінтелігенції й панства («Сам собі пан», «Як я вмер», «Історія одного протесту», «З заздрощів»). Перед нами — жива історія життя народу в останніх десятиліттях минулого віку. Письменник береться до зображення жорстокої класової боротьби напередодні і в час революції 1905 року (повісті «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», «9 січня», «Брат на брата»).

Борис Грінченко займає особливе місце в українській літературі як один з перших письменників, що писали про дітей і для дітей. Разом із І. Франком, Панасом Мирним він закладав основи української дитячої літератури, розвинені далі М. Коцюбинським, С. Васильченком та іншими. Його твори про дітей сповнені трагізму, який появляло тогочасне життя.

Правда, подана силою художніх образів у творах Б. Грінченка, викликала нещадні цензурні переслідування. Окремі його оповідання заборонялися по 5—8 разів, мають по кілька редакцій. По дві редакції мають перші повісті з життя інтелігенції «Соняшний промінь» та «На розпутті». Причому нові редакції не викликалися потребою покращити їхню художню якість. При зіставленні впадає в око те, що в другій редакції зникли гострі соціальні характеристики, критика суспільних порядків, окремі картини реального життя.

Особливо нещадно переслідувалися твори для дітей, написані українською мовою. На оповіданні Бориса Грінченка «Настя-шкода» цензор написав: «Написано, очевидно, для дітей, но они должны учиться по-русски! Рукопись задержать!» Як бачимо, заборонялася не українська мова, а навчання нею. Школа могла бути тільки російською.

Написані в 80—90 рр. XIX ст. оповідання письменник відразу використовував у своїй практичній роботі в школі. Читав учням, давав для прочитання вдома і за їхньою допомогою виховував у дітей високі моральні якості людини та громадянина. Окремі оповідання через це несуть на собі зайвину повчань, але всі вони читаються з непослабним інтересом і сьогодні. Тоді ж дитяча література набувала великого суспільного значення не тільки як фактор виховання, але і як поле, і як засіб боротьби за підростаюче покоління між колоніальною ідеологією царизму та ідеєю національної незалежності, ідеєю соціального гноблення й соціального визволення.

Письменник іноді брав сюжет для своїх оповідань із учнівських письмових розповідей, епіграм, вражень. У архіві письменника

зберігається невеличке учнівське оповідання, що лягло в основу оповідання «Кавуни».

Герої його оповідань дуже рано стають дорослими. «Мати не дають гратися — кажуть, що робити треба»; «Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали — хліба не кинули». Так говорить дев'ятирічна Ксеня. За день, проведений після смерті матері, дорослою стає дванадцятирічна Галя, на руках якої лишилося двоє ще менших дітей і безпомічний батько («Сестриця Галя»). Дівчина Олеся гине від рук татар, здійснивши подвиг, рівний подвигу Івана Сусаніна («Олеся»). Гарячим патріотизмом віє від цього оповідання. Десятиліттями воно було окрасою багатьох дитячих читанок та хрестоматій.

Питання відбору фактів народного життя для дитячих оповідань глибоко займало Б. Грінченка і як письменника, і як педагога, і як батька, людину, демократа і гуманіста. Він не прагне уберегти юного читача від розуміння того, що в світі багато горя і мук, навпаки, прагнув викликати співчуття до страждань, до чужого горя. Вимагаючи показувати життя таким, яке воно є насправді, письменник застерігав проти розкриття перед дітьми брудних сторін життя: його треба показувати «з сторонами світлими і темними, одначе тільки з темними, але не брудними».

Передові демократичні вимоги письменника щодо змісту та ідейного спрямування дитячої літератури включали в себе й питання художності, художньої форми творів для дітей.

Б. Грінченко в питанні художньої довершеності літературних творів не проводив грані між книжками для дорослих і книжками для дітей: дитяча книжка повинна з неослабним інтересом читатися і дорослими. Такими і є його оповідання.

Дбаючи про естетичне виховання читача, письменник надавав великого значення художній формі творів та мові, як надзвичайно дійовим чинникам виховного впливу.

Що це так, розглянемо кілька прикладів, маючи на оці, що ці приклади спонукають до вдумливого читання оповідань письменника, а з другого боку — заохотити до самостійних спостережень та роздумів над тим, що таке майстерність письменника, як і чим він привокуює увагу до своєї розповіді.

Високу естетичну цінність в оповіданнях письменника має мова. Не забуваймо, що Максим Рильський закликав частіше заглядати у словник і подібно дбайливому садівникові збирати «овоч у Грінченка й Даля». Жива мова оповідача подає найрізноманітніші відтінки, синонімічне і фразеологічне багатство, розмаїтість синтаксичних конструкцій.

Що таке Грінченкова майстерність, переконуємося на прикладі використання найуживанішого дієслова «іти» в оповіданні «Сам собі пан»:

«Ну ти, мурло! Куди *прешся?* *Завертай назад*, мугириako!» (яскрава мовна характеристика дрібної чиновницької сошки).

«Так просто й *чимчикую* у первий клас» (тут якісна характеристика дії, руху).

«Куди *пхаешся?* Наперед *іди* — там третього класу вагони. А я таки собі *тиснуся*» (наказові грубі форми доповнюють характеристику, нова якість руху).

«Та й *посуваюся* у той первий клас».

«*Увійшов* туди. Бий тебе сила божа! — відразу не розбереш, куди й *поткнувся*. Одначе *проліз* тісненькою вуличкою та й *уступив* у таке, що воно вже й вагон не вагон...»

«...а трохи згодом і кондуктор *ускочив...*» «*Подався* далі».

«Тільки *вступив*, коли якийсь лакейське опудало зараз мене за руку хап!»

«Коли трохи згодом *тупотить* знов щось до мене...»

«Помалу *протипає* я до того первого ряду...»

«Бачу, *суне* до мене отой хватальний, що по базарю *ходить* та перекупок ганяє, аж засапавшись, аж стільці валя, — так *поспішається*. *Прибіг* та як зашипить: «*Вон отсюда!*» (тут кожен синонім має в собі виразну соціальну характеристику).

«А бодай ти *пішов* *круга-світа!*»

«Я й *метнуся* туди...»

У Грінченка кожен синонім несе радість живого слова, гострого розуму, дотепу оповідача, робить мову живою, образною, а картину — зримою. У кожному окремому випадку ми маємо вказівку і на темп, і на характер руху, і на його цілеспрямованість та якісну оцінку. Знання письменником мови, кропітка шахтарська робота над пошуком слова гідна прикладу й сьогодні, і не тільки для школяра...

Ще вкажемо, як на вияв класичної майстерності, розкриття індивідуальності, національного характеру оповідача твору «Сам собі пан», людини мудрої, з хитринкою і гумором, морального судді всього того, що діється на білому світі — простого собі селянина. З його розповіді так і розквітають суцвіття фразеологізмів, усталених народних оцінок, афоризмів, блискучих порівнянь. І нічого штучного, вигаданого.

Багатство підтексту, прихованої й відвертої іронії, гумору, як у мові, так і в ситуації, діапазон засобів художньої образності й виразності у письменника просто невичерпний.

Учні уже в середніх класах начуті про типові картини, засоби типізації. Як це робить Грінченко? Дозволимо вказати лише на один приклад.

В оповіданні «Сама, зовсім сама» письменник хоче підкреслити те, що історія, яку він розповідає, типова. Але в його розпорядженні — тільки окремі мазки, деталі, окреме слово. І все це має набути типізуючої ролі.

Марина залишається одна у великому місті. На намір вдатися до родичів за допомогою вона ж і відповідає собі: «У самих у їх не гурт чого є...»

Незадоволений квартиронаймач говорить до свого наймита: «Усі ви — зараз! Тільки гроші вмісте брати!» Ну таких вас багато! Не треба нам наймичок». Так заявляє лакей пані Лопуцької, до якого звернулася в пошуках роботи сирота Марися.

Поодинокі репліки епізодичних персонажів вказують на масовість, типовість окремих явищ, корені яких живляться суспільством. Поневіряння шістнадцятирічної Марисі привели її під колеса поїзда. Письменник одним реченням створює символічну картину, сповнену соціального й суспільного протесту: «Тільки тепла кров з безголового трупа обриває колеса поїздові, а той біжить далі закривавлений».

Можна тільки пошкодувати, що помножувати приклади нема можливості. Але вдумливого читачеві досить і сказаного для того, щоб під цим поглядом прочитати всі твори Бориса Грінченка, і не лише ті, що представлені в цій книжці.

Отже, розмаїтість тематики, глибокий інтерес до питань соціального, національного і духовного життя рідного народу, своєрідний індивідуальний стиль, що характеризується широким колом тематичних та художньо-естетичних зацікавлень, багатством прийомів і засобів типізації, художнього проникнення в духовний світ героїв, образна мова, багата синонімічність і фразеологія ставлять оповідання Бориса Грінченка в один ряд з кращими надбаннями української дожовтневої літератури. Це наша національна літературна класика, яку кожен має осягнути.

Видавництво «Дніпро» розпочало підготовку восьмитомного видання багатющої творчої спадщини письменника, яка для сучасних і наступних поколінь буде справжнім відкриттям, святом зустрічі з неповторною класикою.

Пригадую, як у грудні 1963 р. на вечорі, присвяченому 100-річчю від дня народження Б. Д. Грінченка, один із скептиків запитав головуючого тоді М. Т. Рильського: «А скажіть, будь-ласка, це що... Грінченко — серйозно і надовго?» Рильський відповів: «Серйозно і назавжди!»

25 років, що минули відтоді, переконують у тому, що Борис Грінченко повернувся в історію культури українського народу назавжди, бо в ній йому відведено тривке місце, бо вся праця його життя і саме життя віддано народові. Він був і буде яскравим зразком громадянської мужності, титанічної працелюбності в ім'я рідного народу.

ВАСИЛЬ ЯРЕМЕНКО

Вірші

Ш

І холод, і мр
А вітер осінн
Дивлюся: під
Хлоп'ятко ма
Іде-шкутиль
Недавні ще с
І видко у очі
До праці, брати!
каться! За діло святе
«Христа рад
Хлоп'я прост
Дали у вікон
Шматок тог
Вхопило шм
Припало від
Дмухнув зно
До праці мерщій!

1882

не згине між людьми даремне:
де засвітить колись.
нас тоді люди згадають —
же! До праці берись!

недолі й нещасті звікуєм —
ю онукам дамо!
роботу на світ народились,
для борні живемо!

о ж, браття, до праці ставайте,—
наступає — ходім!
шана робітникам щирим!
ом недбалим усім!

ШМАТОК ХЛІБА

І холод, і мряка надворі панує,
А вітер осінній реве і лютує.
Дивлюся: під тином сердешна дитина,
Хлоп'ятко маленьке,— вся в латах свитина,—
Іде-шкутильгає, підходить до хати...
Недавні ще сльози на личеньку знати,
І видко у очіх голодную муку...

«Христа ради, хліба!..» Закляккую руку
Хлоп'я простягає: «Не їв ще нічого...»
Дали у віконце хлоп'яті сухого
Шматок того хліба... Малими руками
Вхопило шматочок, до його вустами
Припало відразу й пішло по дорозі...
Дмухнув знову вітер і здув його сльози...

1882

ХЛІБОРОВ

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,—
Тільки горе, та стомлені руки,
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і кризь драну свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! Бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнєє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину,—
Мої ж діти зберуть урожай!

Мої діти — дочки і сини —
Усі вкупі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що працюючи, зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмирати доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотліле з муки,
Положити в дубовій труні!..

1884

ІВАНОВІ ЛЕВИЦЬКОМУ-НЕЧУЄВИ

за 25 років його письменницької щирої праці

Ой засвітить колись з неба сонце ясне
І над нашим захмареним краєм,
І недоля, що ми відбуваєм,
І недоля мине, як той світ нам свіне.
Перешкоди впадуть:
Буде в рідному краї усюди
Слово вільнеє чуть,
І спочинуть намучені люди.

Ой збереться народ після довгих віків
У сім'ю українську єдину,
І в сім'ї тій, на всю Україну,
Вже не буде панів ані тих мужиків,
Будуть люди й брати,
Односердні, і вільні, й щасливі,
Буде правда цвісти
На українській осяяній ниві.

Шануватиме скрізь наш народ у той час
Тих, хто жив, працювавши для його,
Хто боровсь серед лиха тяжкого
За край рідний у нас і за те, щоб не згас
Промінь правди в біді,—
Буде пишнее радісне свято,
І вшанують тоді
Їх, як треба,— без міри багато,
Але поки іще отой час не наспів,
Поки бачимо хмару страшную,
То прийми хоч цю дяку малую
За все те, що зробив, що наш край звеселив
Поетичним добром,
Не вважавши на нашу тісноту:
Ми б'ємо всі чолом
За твою для України роботу.

1894

ЗЕРНЯТКА

I

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бої б'ється.

У великім нашім бої
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

II

Як мала у тебе сила,
То з гуртомєднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий,—
Неєднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти,—
Сам іди своїм шляхом.

III

Говорять люди: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
А я говорю: не зітхай,
Коли нема,— борись, придбай!

IV

Краще кривду вже терпіти,
Ніж самим її чинити,
А ще краще, пане-брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надій,
Не терпівши, скинуть з шиї.

V

Гей, по чім дурного знати?
Що розквасив губи й плаче!¹⁰
Пане-брате, пане-брате!
Той дурний — то ми неначе.

Всі з зітханнями, з жалями
Озиваються до неба...
Гетьте к бісу з плаксіями!
Нам борців, нам діла треба!

VI

От, кажуть, — пригоди
Учать людей згоди.
Невже на пригоди
У нас недороди?

Здається, багато
Пригод нам бувало, —
Чомусь тільки згоди
У нас досі мало.

VII

На вбогому — лати,
На багачу — шати,
Та не йди сорочки
В дуки позичати:
Коли чим не маєш
Прикрий свою спину,
То йди просить, брате,
В убогу хатину.

VIII

Кажуть: бог нерівно ділить,
Жде, щоб люди поділились
По-братерському, без сварки...
А вони і посварились.

¹⁰ Народна приказка. (Прим. авт.)

То дурниця! Я не вірю!
Бог робити так не може:
Він є бог і має силу,—
Хай поділить нас як гоже!

А як сили він не має
Порівняти лати й шати,—
Нащо зводити на сварку?
Нащо кепсько поділяти?

ІХ

«Якої віри ти?» — хтось цигана спитав.
«Якої ж треба вам?» — той одповів.
Кого тобі сей циган нагадав?
Та наших землячків...

Х

Є приказка: кому біда докучить,
То той уже ся розуму научить.
Зазнали ми не то біди, а й муки,
А все тії не відаєм науки:
Хоч, кажуть, нас великі міліони,
А все б'ємо своїй біді поклони.

ХІ

Не єднайсь з розумами низькими,
Бо і сам понизишся ти з їми.
Та і рівний тобі головою
Не знесе тебе вгору з собою.
Тільки вищий, на розум багатий,
Зможе дух твій угору підняти.

ХІІ

Святі чуття в душі ховай,
В їх зазирать людям не дай.
Бо осміють, зневажать їх,
Затопчуть в грязь неправд гидких.
І тільки їх тому розкрий,
Чия душа — сестра твоїй.

XIII

Поки людина жива, — не втрачає надії нехай,
Хай не гадає вона, що усе вже загинуло вкрай:
Доля мінлива у нас, усе гратися любить вона, —
Нині тяжкая біда, але радість на завтра ясна,
Горе сьогодні страшне, але щастя на завтра і рай.

XIV

Казали нам старі, що «не купи ти хати,
Сусіда ти купи, то й будеш щастя мати».
Купили ми його, і так дали багато:
І грішми віддали, і кров'ю з нас узято,
Голубили в душі на щастя ми надію.
Сусід же взяв та й сів до нас, дурних, на шию.

XV

І в ворога учиться — добра штука:
Безпечно се, і здається нам наука.
А вчити... Ні! І друга страшно вчити,
Щоб ворога із його не зробити.

XVI

Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б'є,
Берег твердий незрадливий —
Він тільки певний притулок дає.

Слову не вір ти людському —
Хвилі у морі хисткім забуття;
Ділові вір ти міцному,
Грунтові зросту, основі життя.

XVII

Народ-герой героїв появляє,
Шануючи, він їх вінцем вінчає:
Високий дух високість признає.
А раб-народ, як є герой у його, —
Він на борця величного свого
Грязь кидає, його камінням б'є.

XVIII

Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий,—
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між іншої народи
В сяйві слави і уроди!

XIX

Ти одна, а їх багато?
Ну, дак що тобі? Байдуже!
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.
Де багато — ще не сила,
Дужість міряй не лічбою:
Перевага там, де сміла
Сила духу в правім бою.

XX

Твердо гордий дуб стоїть:
Ані лютії морози,
Ані бурі, ні погрози
Не змогли його звалить.
Як той дуб, ти гордо стій:
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани
Дух зломить не зможуть твій.

XXI

Як сонце могуче, такий будь і ти:
На доброго й злого ти рівно світи,
Освічуй їм шлях, щоб до правди іти.

Як сонце — в надхмарному краї сяй,
Низькому до себе сягнуть не давай:
Високеє небо — то рідний твій край.

XXII

На троянді шпички. Та як рожі цвітуть,—
Все колюче ховають квітки;
Прийде осінь сумна,— квіти всі опадуть,
І стирчать самі гострі шпички.

Горе й радість дає нам життя молоде,—
Колючки і квітки дає всім;
Прийде старість — і радість уся пропаде,
І зостанешся з горем самим.

XXIII

Хто руйнує,— по тім застається руїна.
А руїник поліг,— проминає година —
І руїна сумна вже зника в бур'янах,
А лихеє ім'я розлетілось мов прах.

Хто будує,— лиша по собі будівання
Про потребу людям і про добре вживання:
В тій будівлі людське покоління зростає,
І творцеве ім'я йому буде святе.

XXIV

Повний місяць ясний про згасання
Не гада серед пишного сяння.
Як сміються ще дні весняні,—
Нащо думать про бурі хмарні?
Дуб зелений у літню годину
Не гада про сніги й хуртовину.
Не схиляється ж хай голова,
Як її сивина не вкрива.

XXV

Норець в глибоні поринає кипучі,
І з моря виносить він перла блискучі —
Окрасу морськую земної уроди.
Так розум порине в простори чудовні,
Небесні й морськії, і перла коштовні
Виносить відтіль — таємниці природи.

XXVI

Неможливо, кричать боязкі, досягти,
Бо добути його — то над людській сили!..
Не кричи, а іди і візьми його ти:
Неможливе — се те, що не вдіяв ще смілий.

XXVII

Звикли з а в т р а всі люді робити,
Плентатись помалу до мети:
Звикни лиш робити все сь о г о д н і —
І до неї перший прийдеш ти!

XXVIII

«Зроблю», — сього сахайся слова.
«Зробив», — оце потужних мова.

XXIX

Хочеш вік прожити марно ти?
То малої добирай мети,
Щоб за тебе нижчая була:
Бо мала — вона й тебе змалить,
Бо низька — вона й тебе знизить,
Бо з дрібною, то дрібні й діла.

Хочеш вік прожить немарно ти?
Вищої шукай собі мети,
Щоб за тебе більшая була:
За великою зростеш і сам,
З нею воля духові й рукам
І великі на ввесь світ діла.

XXX

Коли хочеш ти добро зробити, —
Поспішай його робити швидше,
Поки є його чинити сила:
Як багато вже таких бувало,
Що з добром барилися, аж поки
Час тяжкий робить лихе примусив.

XXXI

Ще змога є — пий любі солодощі,
Не поспішайсь так швидко розлучатись,
Не виривайсь так у кохання з рук,—
Вона й сама, розлука, скоро прийде:
Розлукою нудною чи тяжкою
Все в світі сім кінчається, усе!..

XXXII

Ні, не сумуй, поете безталанний,
Що ти малий, поміж людьми незнаний,
Що у тобі вбача людська юрба
Такого, як сама вона, раба,
Ще й гіршого, і подвиг твій великий
Стриває сміх чи крик ворожий дикий:
«Ти ще ж и в и й,— тим не прийшов
твій час,
Бо тільки смерть великих робить з нас».

XXXIII

Лихо в світі не довічно
Мучить нас і боре,
Бо так саме, як і щастя,
Так минає й горе.

XXXIV

Як тебе вороги на хресті розіпнуть,
То стогнання свого ти не дай їм почуть,—
З твоїх мук не радіють нехай.
Ти погордою мстись! Не забудь ні на мить:
Всім вікам така смерть буде ясно світить,—
Неподужаним ти умирай!

1898—1903

ДО ТИХ, ЩО ЗОСТАНУТЬСЯ

Кому я потьмарив чи болем, чи журбою
В його житті дні, роки чи хвилини,—
Простіть мені за те, що й я тяжкою
Скорботою платив в страшні години
За право тільки жить, не вмерти серед бою!

За те мені простіть, що в наші дні похмурі
Боявся я рабом нікчемним бути,
Що не ховався лякливо серед бурі,
Що йшов туди, де гуркіт праці чути,
Що камінь єсть і мій у нашім спільнім мурі.

За те простіть, що я, мов хмарка у просторі,
Пролину й більш не буду вас тьмарити,
В незнаному розвіявшись морі,—
Ви ж будете огнем життя світити,
І вам сіятимуть з блакиті рідні зорі.

Поєми

СМЕРТЬ ОТАМАНОВА

I

На ліжку твердому — на голій землі,
Вгорнувшись в козацьку кирею,
Лежав головою на простім сідлі
Отаман козацький і ждав, щоб прийшли
Хвилини розлуки з землею.

II

I подруга вірна край його була —
З життям при їй легша розлука —
Багато походів вона відбула,
Багато голів з пліч могутніх стяла
Важенна козацька шаблюка.

III

Не раз же він плавав під турка в чайках,
Не раз і з ляхами стинався,
Не раз, по широких гулявши степах,
Щербив на татарських її головах
І часом з волохом рубався.

IV

Багато за волю він крові пролив,
За Січ і за рідну Україну!
На дужому тілі він ран не лічив,
Живий повертався із лютих боїв,
Хоч бивсьь завжди до загину.

V

І отже: не в чесних вояцьких боях,
Де крові без міри лилося,
Не в лядських лукавих зрадливих руках,
Не в герці з татарами в чистих степах
Вмирати йому довелося.

VI

Він сам умирає в цьому курені,
Лежачою смертю вмирає...
Навкруг тільки стіни, похмурі й сумні,
Та джура, ховаючи сльози дрібні,
На його, сумний, поглядає.

VII

І тяжко старому. І джуру тоді
Він кличе до себе рукою.
І каже він: «Джуру мій вірний, піди
До мене ти хлопців моїх приведи, —
Прощатся хай прийдуть зо мною!»

VIII

І стало козацтво круг його смутне,
І ждуть всі останньої мови...
«Спасибі вам, діти! — він каже. — Мене
Зла доля в далеку дорогу жене,
Бувайте ви, діти, здорові!»

IX

Але умирати в цьому курені
І лежнем лежати — несила:
Степ скрізь оживає тепер повесні,
Лунають ячання, і дзвонять пісні, —
Мене ж тут недоля побила.

X

Вволіть мою волю в останній цей час:
Мене на коня посадіте...
Хай, поки ще світ мені божий не згас,
Вступлю я в стремена і гляну ще раз
На батька, на степ, мої діти!»

XI

І загад останній почувши сумний,
Козацтво коня вже сідлає,
І батька старого садовлять вони,
І тихо рушають у степ у рясний,
І тихо кінь вірний ступає.

XII

І їдуть всі мовчки. Степи навкруги,
Як море безкрає, хвилюють.
І здалека ледве маячать луги,
І мріють дніпрові круті береги.
Могили високі сумують.

XIII

І їдуть все далі... Кивають рясні
Квітки головками своїми;
В високій ширяє орел далині,
І птаство щебече безжурні пісні,
І чайка кигиче над їми.

XIV

І їдуть все далі... В траві промайнуть
Сайгак чи коза швидконогі
І зникнуть безслідно... І ось уже чуть,
Як виють, і плещуть, і б'ють, і ревуть
Дніпрові далекі пороги.

XV

І далі ізнову... Смутні козаки
Ні слова іще не сказали;
Отаман мовчить, похилився на луки,
Стиснувши свій повід, не рушить руки
І їде все далі та далі.

XVI

І тихо спитався з козацтва один:
«Чи, батьку, не час нам додому?»
Але не відмовив нічого їм він,
І знову всі їдуть ще кілька хвилин,—
Він знову нічого нікому.

XVII

І коней тоді зупинили вони,
Отаманів кінь зупинився;
Отаман відразу схитнувся на коні:
Заснувши в останнім довічному сні,
На руки їм, мертвий, схилився...

1888

МАТІЛЬДА АГРАМАНТЕ

I

У тяжкому лихолітті
Вироста Матільда гожа:
Тяжко гнітить рідну Кубу
Здавна вже рука ворожа.

Горді деспоти іспанці
Походжають скрізь панами,
А кубинці мусять бути
Їм покірними рабами.

Що не день — нові знущання,
Що не день — нові догани,
І міцніше все куються
На народ важкі кайдани.

І намучена країна
Вже не стерпіла знущання:
«Воля краєві!» — як хвиля
Розкотилося гукання.

Скривавилась, запалала
Вся країна боротьбою...

Та карають же й іспанці
Страшно лютою рукою:

Смерть старому і малому —
Всім, хто волю хоче мати!
Тільки раб тут жити може,
Пан-іспанець — панувати.

II

Моря перло найдорожче —
Куба, рідная країна,—
Так Матільда з уродливих
Найдорожчая перлина.

Вже у неї брат і батько
Полягли за землю рідну,
Мати вмерла і лишила
Сиротою доньку бідну.

Під отаманом Масео
Б'ються ще її два брати,
А Матільда в самотині
Мусить дома пробувати.

Та вона не тут витає
Легкокрилими думками:
Лине думкою дівчина
За братами, за борцями.

«Ой щасливі, браття любі,
Ви, такую мавши долю:
Розбиваєте кайдани,
Сміло боретесь за волю!

Хай і смерть, але ж свобода
Осіє рідну Кубу:
Я б собі таку хотіла
Долю щасну, долю люблю!...»

III

День доходив до спочину.
Золотими парусами
Сонце пишнее, убравшись,
Похилялось над полями:

Гордим пальмам верховіття
На прощання золотило,
На барвистих крильцях ніжних
У колібрі ще тремтіло.

А Матільда Аграманте
Верхи на коні баскому,
У гостині запізнившись,
Поспішалася додому.

Поспішається Матільда,
Добіга до свого двору:
Де була її оселя,—
Тільки в'ється дим угору,—

Дотліває недотліле,
Догора сумна руїна...
«Що се сталося? Озовіться!
Хто тут є?» — гука дівчина.

Та ніхто не озоветься...
Хто ж би мав тут одмовляти?
Тільки трупи тут криваві
Скрізь лежать округи хати...

Всіх іспанці змордували!..
«Доки ж буде так, мій боже?
Доки буде се знущання,
Катування се вороже?

Через те, що я дівчина,
Я повинна се терпіти?
Ні, тепер повстати мусять
Навіть хворі, навіть діти!
Я піду за волю битись!»
На коня Матільда впала

Й скільки духу до повстанців,
До борців за край погнала.

IV

«Я не муж, мені ти кажеш,
Щоб боротись за свободу?
Ні, давно моїми стали
Муки рідного народу!

Батько мій поліг за волю,
Брат поліг, — передо мною
Мов стоять вони і кличуть
За святу річ до бою.

Трупи бачити й наругу,
Бачить лютого тирана —
Краще вмерти! Мусим жити
Ми на волі і без пана!

Так прийміть мене до гурту,
Генерале мій, благаю!
Ви побачите — я вмю
Умирать за волю краю».

Так отамана Масео
Просить дівчина старого...
Сам не зна він, що чинити:
Не бувало ще такого...

І брати за неї просять...
«Ну, коли така вже сміла, —
Він говорить, — то і підеш
До святого з нами діла...»

V

День ідуть вони і другий —
Вільні їм усі дороги;
Третій день — до річки військо
Наближалось без тривоги.

І відразу їм назустріч
Кулі свиснули: іспанці
Підійшли з-за лісу тихо,
Що й незчулися повстанці.

Облягли — нема рятунку...
А Масео: «Браття й діти!
Поки вирвемось, то треба
Ворогів нам зупинити.

Гей, хто хоче тут остатись
Ворогам на перепину?
Він умре, та обрятує
Волю й рідную країну».

«Я!» — озвалася Матільда.
«Ми!» — брати її відважні.
«Ми вмеремо за волю», — кажуть
І дядьки її поважні.

«Гей, рушай! — гука Масео.—
Ви ж поляжете тут нині:
Кров'ю вашою ми купим
Волю стоптаній країні».

Військо рушило. А дужі
Із дівчиною-героєм
Ворогів страшенну силу
Зупиняють смілим боєм.

Зупиняють... Та вже кулі
Всіх завзятих положили.
Тільки двоє та Матільда
Ще змагаються щосили.

А іспанці насувають,
Сиплють кулі самопали,—
Вже сама стоїть Матільда,
Бо усі вже в бої впали.

Гордо голову піднявши
І сіяючи красою,
Націляється з пістоля
Нетремтячою рукою.

А іспанець їй гукає:
«Гей, скорися, божевільна!»
А вона йому на тее:
«Хай панує Куба вільна!»

Не скорюсь!» Вона стріляє...
Гучно вдарили рушниці,—
Захиталася Матільда,
Впали руки, зблідли лиці.

«Хай панує Куба вільна!» —
Знову крикнула і впала,
За свій край життя віддавши,
За свій край, що так кохала...

1897

ЛЕСЬ, ПРЕСЛАВНИЙ ГАЙДАМАКА

I

Гей, у Луцьку, славним місті,
Там зійшлося не сто, не двісті,
А зібрався люд увесь:
Подивитись кожен хоче,
Як-то смерті тут доскоче
Гайдамака — славний Лесь.

II

Вже збудовано й помости,
Де дають страшної хлости,
Кат з сокирою стоїть;
Круг помосту — то не жарти! —
Вояки пильнують варти —
Шабля в кожного блищить.

III

Бакаляри і рахмістри,
Пишні лавники й бурмістри

З патерицями в руках;
Швець, зірвавшись од роботи,
Недошиті кинув боти,—
Поспішає так, що страх!

IV

І дівчата полохливі,
Молодиці уродливі
І перекупки міські;
Мов метелик між квітками,—
Між дівочтвом і жінками
В'ються жевжики меткі.

V

А в передній самій лаві
Страх моторні і цікаві
Дівка Хима й жіночки.
І про Леся, що він злючий,
І рудий, і поганючий,
Їх лепечуть язики.

VI

Хима, дівка соромлива,
Додає й свого ще дива:
«Кажуть, кров людськую п'є!..
Бо як їсти сяде тільки,—
Джура крові — не горілки —
Повний кухоль подає».

VII

«От собака! От катюга!» —
Верещать одна і друга...
Аж ураз гукають: «Цить!»
Вся жінота поніміла:
Бий тебе небесна сила! —
На помості Лесь стоїть.

VIII

Стан високий, ус козацький,
Чорні брови і юнацький
Погляд сміливий, палкий:
Так тим поглядом проймає,
Мов у душу зазирає,
Мов звеліти хоче їй.

IX

От як люди набрехали!..
А пан возний взяв шпаргали
Та й почав читати з їх,
Що сей Лесь є гайдамака,
Престрашений розбишака
Наробив гріхів тяжких:

X

Розбивав панів добреньких,
Убивав ксьондзів святеньких,
Забирав жінок, дівчат,
І за сес по статуту
Тую «голову зопсуту»
Відрубати має кат.

XI

«Раз на світ родила мати,—
Тільки раз і помирати! —
Лесь як гримне у той час.—
Прощавайте, громадяни!..
Ну, катюго! Сили стане,
Щоб утяти шию враз?»

XII

Нахилився до колоди,
Кат сокиру вгору зведе...
Щось тоді як закричить!
Отакого ще вам дива:
Хима, дівка соромлива,
На помості вже стоїть.

XIII

«Постривай, катюго клятий!..
За дружину Леся взяти
Хочу я... його пустить!..»
Вся громада зацімила
З дива, з Химиного діла,
Кат не знає, що робить.

XIV

Але возний ані гадки:
Артикули зна й порядки,
І рече судовий пан:
«Коли дівочка учтива
Взять забойцю, милостива,
У малженський схоче стан,—

XV

То і право, і статути
Нам велять те слово вчути
І декрет такий вчинить:
Зараз їх обох узяти,
Швидше в церкві повінчати
Та й на волю відпустить».

XVI

Кат сердитий зажурився,
Люд, зрадівши, звеселився,
Хима рада, аж скака!
Леся поглянув на дівчину —
Зап'ялась... «А скинь хустину:
Гляну — дівчина яка».

XVII

Хустка впала. Та й негарна!..
І руда, і нечупарна,
Ще й кирпатий ніс чудний...
«Як таку взяти почвару,—
Краще вже приймати кару...
Кате! Гей, рубай мерщій!»

XVIII

Гуп сокира на колоду!..
Скрик озвавсь серед народу...
Покотилась голова...
Кат радіє звеселившись,
Люд похнюпивсь зажурившись,
Хима пада й зомліва.

XIX

Ой за Луцьком, містом славним,
Та й звичаєм стародавнім
Поховали козака:
Там долина — гей, яширока,
Там могила — гей, висока,
Гей, висока і стрімка!

XX

Вітер віє по долині,
Розхиляє лист калині,
Що у Леся в головах;
І сіда орел крилатий
На могилі спочивати,
Налітавшись по степах.

XXI

Сяє з неба сонце ясно,
І цвіте калина красно,
А красу козак любив!..
Добре там йому лежати:
Все прибралось в пишні шати,
Соловейків чути спів...

Оповідання

ЕКЗАМЕН

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський отаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якомось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителю до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то «ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якомось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості — про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-

празникового: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме? — не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися? — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як спитається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубоняць, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він заздальгідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої, — промовив батюшка, — нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батющі надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дожидатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно, — так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Їде, їде!.. — розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Їде, вже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і весь зігнувся, неначе якось хотів сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, помози!..» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учіліщного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посаваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер дирек-

тором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він — член земської управи і шкільної ради, — тим і їздить він по сільських школах на екзамени яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера ь та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до розуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з розрахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й дробі, і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг зайлозений задачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його задачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеников, — голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, — чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець скопивсь і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якомсь не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів: видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону, — муркнув член. — Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, іже еси...»

— Тройце! — знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця? — запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну! — підганя батюшка. — Я ж вам его об'ясняв, як же ти не знаєш?

— Тройця... — почина хлопець і стає. — Тройця... це — бог отец, і син, і дух святий...

— А шо ж то, три бога? — допитується член.

— Ні, один...

— Ну, як же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чого ж ти мовчиш? — знов підганя батюшка: — Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Это значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... тее... Об'ясніть йому, батюшка! — докінчив член, шо хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священній історії... — промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і его синовеі? — спитав піп.

— Розкажу, — відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А шо, — зненацька перехоплює його оповідь член, — харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отца не уважал, посміялся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушаєшся? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь... — відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель! — промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, шо робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметике! От я вже сам его спрощу, — промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого задачника і нашукавши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя, хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки...» і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слыхала, шо у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надела,— додає член.— Хорошо! Будеть! — промовив він і, нахилившись над ресстром, хотів писати «балли».

— Может бить, пісать ещо? — спитавсь учитель.

— Мм...— муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Шо ето? — зненацька крикнув він.— Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще задалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! — ридуючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідоцтва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?..— казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеєте? — запитався він у школярів.

— Умієм...— несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважди сем?

— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну...— промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би...— обізвався батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, діти,— знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали,— значить, ви тепер получите свідетельство — которие экзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учітєся, потому що наука... то єсть... потому, що без єї, человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика наука!..— і показуючи великість «арихметики» яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... тєє...— почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на экзамені і як саме той закінчив його: — Школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають,— один не знаєть, ну, та то вже нічево...— І член так само, як і інспектор, подав руку вчителєві та батющї.

— Так їх распустить? — спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву! — промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер тєє... домой ідіть! — почав член.— А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б, того... й водочка?..

— А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол экзаменський подпишем...

БЕЗ ХЛІБА

I

Край села стояла хата поганенька, а в її жив селянин із жінкою та з дитиною — хлопчик був невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, — з чужого села він її взяв, — а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка, — купили її торішню весну, — та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого — не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того поможеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтозна-що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа — лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь, — не схотів і говорити.

— Геть! — каже, — багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

«Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б, вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер поки-то випрохаєш у кума того коня!»

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! — каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Боршна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулась дитина в колісці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч би вже самі та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце крає. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може, він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

«А може, й дасть? — думає. — Хто його знає?.. Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема».

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився. «Здорові, з середою!» — сказав і став біля порога. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже — ні, не дам?» І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порога та шапку драну в руках мнє. Староста, бачивши, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

— До вашої милості,— каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— От управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так, — каже Петро. — То чи не можна б як-небудь, хоч трошки?..

— Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав та й каже:

— Та, може, воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі ж кажуть чи ні? Позакладало тобі? — звірівся писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого? Дома ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

— Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові тешти, а він усе — дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II

Забавила Горпина дитину, положила, — сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

«Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то, може, й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає, — їхати не минеться».

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прядти. У самої прядива не було цього року — сіяти не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

«Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси», — думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінешні двері.

«Мабуть, Петро, — думає молодиця, — чи несе ж хоч що-небудь?..»

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, — каже, — нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна... — понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, — така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв та й каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо, — каже, — а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог може, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався.

— Та доки ж його терпіти? — аж скрикнув. — Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже ж, мабуть, так бог дав! — знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

«Хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!»

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

«Він у достатках, — Петро думає, — та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?»

И хтойзна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

«Не вмирати ж із голоду! Мое ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!»

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!».

«Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома брати».

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма, — звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

«Піду дірку в гамазеї продовбаю та й наточу!» — думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому помочі дати. Он староста краде, а йому так не дав у позику! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалось гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона питатись, нічого не каже або: «Та так... Щось голова болить». Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого ж його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтойзна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він: «А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого, — каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, занекуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати ж із голоду!.. Їм нічого — он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердився Петро:

— А що ж, із голоду, — каже, — вмирати?

— Гріх, Петре! На те божя воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я своєю волею йду?

— Дак що, Петре, — перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Бог допоможе... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду, — говорить, — не кажи мені нічого, піду!

III

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду», — думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазеї, — подумав Петро. — У сторожа гамазинника вже не світиться, — будуть повні три мішки».

Легкою ходою, пішов далі. Уже недалеко! Тільки що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, «нявка» — ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

«Піймають, піймають! Злодій!..»

І знов одразу, наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

«Іти, чи не йти? — думав він. — А як піймають?»

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

«Може, вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже — піду!»

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Щороку зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горілиць. Тоді наставив свердло, почав вертити. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усією сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступав у його на лобі. Він так і закамянів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налатав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену — зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

«Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу, нехай там перележать поки що».

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував — добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роз-
зуваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене де хоч ховай, а я тобі у допоміч не буду!
Замовк Петро.

IV

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрас-
ти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невелич-
ка, то не дуже й помітна. Бачачи, Петро, що ніде ні-
чого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та
його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та
тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана
Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки
ночувати додому ходив. Дома злидні зосталися злидня-
ми, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи.
А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро за-
спокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій
спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як
він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити,
ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина
мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та лас-
каві, — тепер вона з чоловіком іноді й слова не про-
мовить за день — сумна-сумна ходить. Далі й у найми
пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити — не
пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то
вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома
не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці
буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала
гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи,
ще не так було тяжко — забувалося; а в ті ночі, що він
то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було
йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки
загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть
і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки
груди пече, так пече... «Хоч би кара, та не така. Хоч би
налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не
каже, а як билина сохне».

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля
столу, а Горпина, на полу сидючи, дитину колихала.
Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка

здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу? — почала вона тихо. — Адже ти сам знаєш... Я казала — не роби... Коли ж несила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

— Нехай і так, — говорить Петро, — але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю, — тихо відмовила Горпина. — Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до колиски нахилилась.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулась і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго ховала свою муку, і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі...

V

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

«Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка — не жінка, наче й дитина — не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині, може, полегшає, як мене не бачитиме».

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: «Це я вкрав!»

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як не-самовитий, і його позападали очі іноді так страшно бли-щали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

«Хіба все сказати їй? — думав він. — Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде».

І він вештався на дворі, не ввійшов у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: «Ска-зати?...» Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним роз-мовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоло-вік — злодій.

Петро тихо йшов до волості. Його перестривали люди, а він і не бачив їх, — так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь див-ний спокій обняв його.

Але ж, як побачив коло волості громаду, серце зако-лотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба подождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але ж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громаді.

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд, — гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якимсь серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884. с. Нижня Сироватка на Харківщині

САМА, ЗОВСІМ САМА

Ея душа была из тех,
Которых жизнь — одно мгновенье...
.....
Творец из лучшего эфира
Соткал живые струны их;
Оне не созданы для мира,
И мир был создан не для них.

Лермонтов

I

Марина встала нарешті і замірилася йти. Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється. Чого? Вона й сама не знає. Тільки якимсь так важко, що й на світ не дивилася б! Вона знала, що їй треба йти шукати роботи, бо нічого їсти, знала, а не йшла. Нічого їй тепер не хочеться, ані думати, ані робити... От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!

А й справді їй треба було заспокоїтися, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелося їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати. Скільки ночей безсонних, думок важких та гнітючих!.. І нічого не пособилося, вмерла мати.

Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це?

Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, встаючи й лягаючи, думала, що ось є така людина, що турбується й піклується про неї, Марисю. Звісно, як батько вмер, а хвора мати не могла вже робити, то тільки Марися своїм заробітком годувала і себе, й матір. Та дівчина про це якось забувала. Мати стільки перше дбала про неї: де ступне Марися, то там уже й догляд материн та піклування любе. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її, життям її керуючи; і такою мати й тоді їй зосталася, як уже ні піклуватися, ні дбати ні про віщо сама не могла. І недужу матір Марися доглядаючи, вбачала в їй не людину хвору, немощну, а саме ту силу вищу, що без неї вона, Марися, не могла б і жити...

І тепер ця смерть! Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, щоб так сталося. І вона не вірила тому. Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати; рука впала, уста замовкли, погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигали в довічному сні, — а Марися все не йняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:

— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?

Але мати вже не відмовила, не могла відмовити. І вже тоді, як не було ніякої надії, як смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому змученому обличчю, — тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері.

Тепер вона сама. Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка — перший слід муки...

Але сама вона цього не помічала, бо мало що могла й помічати. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму і своє власне серце. Вернувшись додому з похорону, мовчки й не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла, і певна була, що це останній день її життя був, що вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.

Та не вмерла. Два тижні вона мало коли й спала, і тепер сон зміг її: вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові в неї немов трохи вияснилось, почала розуміти своє становище. Побачила, що не вмерла і доводиться їй жити. Та як?

Марися мало знала город. Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було. Жили вони вбого: село невеличке було, і кожен звук латати чоботи сам, а купувати їх по ярмарках. То й жити було не дуже добре. Сподіваючись більшого заробітку, продав батько хату, та й переїхали вони до міста і жили тут більш уже як рік. Та тільки не діждався того заробітку батько: сухоти вже давно потроху точили його, а він пособляв їм, запиваючи іноді, — то за малий час після переїзду він і вмер у городі.

Мати й Марина zostалися самотні в чужому великому місті. Марина жила в наймах і трохи заробляла. Мати тепер то по наймах жила, то на поденну ходила, а то вже прачкою стала. Але одна біда йде та й другу за собою веде, — так і Марисі склалося. Одного разу, застудившись на річці, мати лягла, та вже більше і не встала.

І Марина zostалася сама в чужому великому місті. Родичів не було. Сусіди, знайомі були, хоч не багато, та хіба вони замість матері можуть стати? Хіба вони пособити можуть? У самих у їх не гурт чого є... а в кого, може, й є, та...

А жити ж як? Які зароблені гроші були — усі вже потрачено. Зостався тільки п'ятак на півхліба. Вона тим жила два дні. Тепер треба шукати роботи. Де? Вона вже знала, що та хазяйка, в якій вона жила, вже іншу замісто неї взяла. Піти попроситися, може б, прийняла знов... А як ні? Що тоді?

Вона вчора починала молитися, прохала помочі в бога. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і zostалася. І дівчина несамохить материні слова згадувала, ті, що вона ще малою чула: на землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє!

Марина неначе прокинулася після важкого сну та й згадала, що треба йти. Вона встала з ослона, напнула великим товстим платком та й вийшла з хати.

Хатка її була внизу, аж у землі. Марина пішла в темряві по вузеньких хитлявих східцях, держачися за стіну, щоб не впасти. Дійшовши до надвірних дверей, вона визирнула з їх та й спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна, що в його мати світличку наймала. Він про щось із наймитом розмовляв, махав руками, і видно було, що сердився. Гострі пронозуваті очі в його мов потопали за гладкими щокми, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік. Товста міщанська постать у заялозеному пальті стояла саме на дорозі, але боком до Марини, і хазяїн ще її не бачив.

— Оце ж поприбирай мені швидше отут у дворі, та не гайсь довго, — казав він наймитові, — а тоді приходь до мене!

— Та хіба я барюся! Я й так он скільки вробив! — виправлявся наймит, оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуватися вмієш! Мерщій роби мені діло, а то треба обійти квартирантів, таких, що грошей не платять, то, може, кого й витури ти доведеться.

— Добре! — відказав наймит. — Я зараз.

І, скинувши на плече мітлу, пішов до роботи в другий кінець двору.

— Усі ви — зараз! Тільки гроші вмієте брати! — пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, прищулившись у сінях, боячись визирнути. Так це й до неї прийдуть, бо й вона вже другий місяць хазяїнові грошей не давала... А що як вижене? — промайнуло у неї в голові.

«Хоч би пробігти як-небудь, щоб не побачив!» — подумала вона і визирнула в двір.

Хазяїна вже там не було. Марина швиденько перебігла через двір і опинилася на вулиці.

II

Надворі йшов дощ, хоч і невеликий — мов крізь сито сівя. Але все небо облягло сірими хмарами і віщувало його надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простяглася сіра запона і ні в одному місці не розгорталася.

Було холодно, і туман закривав мало не все, що можна бачити, тільки передні будинки ледве визначалися серед його хвиль. Усе велике місто здавалося безкраїм болотом.

Марина дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках. Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків — вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї, бо вона зроста серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та таємних лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Насамперед хотіла вона піти до своєї хазяйки, що в неї робила, та попрохати, чи не візьме вона її знову. Вона жила неблизько, і поки Марина дійшла туди, то тремтіла з холоду і ноги в неї були мокрі.

Увійшовши в хату, Марина зупинилася біля порога. Хазяйка була тут. Марині було ніяково, і вона не сподівалася добра, бо вже знала, що інша є замісто неї. Дівчина промовила несміливо:

— Добридень!

— Здорова! — відказала хазяйка, висока й худя, неласкава з погляду. — А чого тобі?

— Я знову до вас... чи не взяли б до себе?.. — несміливо питала Марина.

— Оттак, голушко! На твоє місце в мене вже є. Хіба ж мені можна ждати? У мене робота не стоїть.

Марина мовчала.

— А твоя мати одужала? — спиталася хазяйка.

— Вмерли... — ледве прошепотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі.

Марина ще трохи постояла. Бачивши, що вона не йде, хазяйка додала:

— Хоч і не проси! Не прожену ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернулася до дверей.

Мабуть, горе дуже виразно глянуло з її обличчя, бо хазяйці стало жалко її, і вона промовила:

— Слухай! Он пані Луцькій, тій, що, знаєш, на Коцарській вулиці живе, треба дівчини. Спитай піди!

Марина подякувала. Вона знала ту пані Луцьку, бо ця господиня посилала до неї Марину разів зо два.

Знову трусячися з холоду, вона побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю. Добре втомившись, знайшла вона чималий будинок з великим рундуком. Марина підійшла до його. Двері блищали від політу-

ри та від мідяних почищених ручок. Дівчині стало страшно.

«Чого я прийшла сюди? Хіба ж мене тут хто знає? Проженуть та й годі! А може, й ні? Ох, якби-то, господи!»

Дівчина зітхнула і зважилася подзвонити. Потягла за дзвоник, підождала, нічого не чути. Вона вдруге дужче смикнула. Іще хвилину підождала, — ніхто не відчиня.

«Я погано дзвоню», — дівчина подумала і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно дзенькнув за дверима, так гучно, що аж ізлякав її. Їй відразу схотілося втекти, але ж вона зупинилася і почула ходу за дверима.

«Боже поможи!» — подумала вона, чуючи, що їй уже не стає духу.

Двері відчинилися. Старий лакей, заспаний, кудлатий, визирнув ізвідтіля. Мабуть, куняв, у передпокої сидючи, і оце тільки дзвоник збудив його.

— А чого тобі? — запитався він неласкаво.

— Пані Луцька дома? — ледве промовила Марина.

— А тобі нащо? — попитав лакей.

— Мені діло до їх є...

— Діло? — Лакей глянув на неї згорда раз і двічі і тоді сказав: — Кажі, яке діло: я доложу.

— Я хотіла б сама...

— Самій не можна! — сердито відказав лакей. — Скажи, я доложу, тоді, може, й звелять покликати.

— Я чула, що тут наймички треба...

— Ну?

— Так я... прийшла попитати... може б, мене найняли...

— Еге! Он що! — погордливо промовив лакей, знов усю її оглядаючи. — Ну, таких вас багато! Не треба нам наймичок, а хоч і треба, дак і без тебе обійдеться.

І, не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо зійшла з рундука і тихо, без ніякої мети, пішла вулицею.

«Так і далі буде... — думала вона. — Так!.. Ой, мамо! Нащо ви покинули мене!»

Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, воно так боліло, бідне серденьтко, в молоденької дівчини, зоставшиися саме, саме на всьому світі — без помочі, без розваги...

Чи довго так тяглося? Вона не знала. Очутилась аж тоді, як чийсь товстий голос гримнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Глянула й побачила біля себе високого здорового чоловіка — мабуть, двірника абощо. Спершу не зрозуміла, де це вона і що з нею. Але чоловік удруге крикнув:

— Ну, якого ж чорта тут стоїш?

Тоді вже побачила, що стоїть біля чийхсь воріт.

Марина мовчки пішла далі, а навздогінці почувала:

— Усяка волоцюга тут тягається — так і дивись! Ну, народ!

Вона почувала, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж вона зробила, за що її так зневажають? І її, по-дитячому чистій, душі хотілося скрикнути:

— Ні, не лайте мене: я ж роботи шукала...

Але вона не скрикнула, тільки сльози до горла підкотилися ще дужче, і дівчина кинулася бігти вулицею.

Зупинившись й огледівшись згодом, Марина побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, вся трусячися з холоду, вернулася додому. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. Поскидала з себе одягу, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обняла її, і вона, стиснувши руки та зціпивши зуби, наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою:

«Сама, зовсім сама!..»

У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама!.. Без хліба, без роботи...

Безнадійність обнімала її — чорна, без провітку...

Зупинившись на одній думці і не можучи її збутися, голова почала врешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутилася Марисі в очах, і дівчина чи то заснула, чи то непритомна стала...

III

Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною

блакиттю. Землі не видно, зовсім не видно; тільки срібна блискуча смуга, — якась річка, — здаючись тоненькою ниточкою, простягається до величезного дзеркала — моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, лле течіями сліпучий світ — це велетень-сонце. І нічого більше, ні єдиної цятиночки, — все чисте й безкрає. А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша; вона й мертва, і наче в їй повно якогось могутнього схованого життя — воно розливалося в цих хвилях рухливого повітря.

Ні голосу, ні цятиночки...

Вона сама, сама бідна дівчинка Марися, маленька «мамина» Марися в цьому безкрайому одвічному просторі. Сама...

Вона лине вгору серед хвиль осяйних. Лине туди, аж на небо, звідкілья ллється золоте проміння.

І їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.

Все вище й вище. Блискучий золотий горн поближав... А це що?

Серед не рушеної ніколи тиші пролинув якийсь звук. От іще, ще... Нарізні звуки зливаються потроху в одну величну солодку мелодію. Це спів, божественний спів ллється відтіля, згорі. Хто це співає?

Вище! Вище! Он заколихалися, захвилювали блакитні прозорі хвилі, он розлилися вони, розірвалися. А з-за їх вилинула чудова постать — одна, друга... Он їх багато: чистих і чудово вродливих, з широкими крилами, у блискучих легких шатах. Вони летять, побравшись за руки, і співають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. Як високо!

Ох, яке ж золоте море, аж очі сліпить! Бідна Марися заплющує очі, знов розплющує і спершу нічого не бачить, окрім самого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?

Вже очі потроху звикають до цього світу. Вже вона бачить...

Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ті, блискучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей — і всі до одного в білих ясних шатах. Вони стоять перед престолом і дивляться туди, вгору.

А що ж там, угорі? Хто там на тому престолі? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважиться. Немов сила яка не дає глянути. Тоді лине відтіля чудовий святий голос:

— Дівчино, підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! Хто це? Це не янгол такий, як он ті, що сидять округи; це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама. Хто це? Вона його десь бачила, бачила це обличчя з невеличкою розділеною борідкою,— тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер сяє божим сяєвом. І голос цей немов чула десь...

— Прийди до мене ти, труждаючася і обремененая, і я заспокою тебе!

Ох! згадала ж, згадала цей голос і обличчя згадала! Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!

І вона падає перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.

Устає Христос, піднімає її з долу і бере за руку і приводить до якоїсь жінки й каже:

— Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.

Глянула дівчина на жінку,— аж це вона, справді вона, її люба мама. І вже не мертва, не бліда — ні, гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: «Мамо! Голубко!..»

Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить? А мама ж де?

— Мамо! — ще раз скрикнула Марися і зовсім прокинулася.

Вона була на своєму ліжку у своїй темній похмурій хаточці.

Так це вона знову на землі? І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?

Вона схопилася з ліжка та й упала зараз же назад. Тільки тепер вона почула, що всі кістки в неї болять, а голова палає, мов хоче розкочитися з болю. Це вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого б це вона занедужала? Спершу ніяк не могла пригадати, а далі

згадала, що вся змокла сьогодні вранці. Це ж вона застудилася. А що ж тепер буде, як занедужа? Грошей нема,— що його їсти?

Їсти? Її тепер зовсім не хотілося їсти. Отак вона й не їстиме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду — одинока й забута... Умре, як мати.

Ой ні, не дурно їй цей сон снився! Це не сон снився, а то справді мати її до себе кликати приходила. І добре — вона з нею буде.

І Марися вже не лякалася своєї хвороби. Так краще буде.

Тільки в голову пече і так болить, так болить!.. Хоч би ще заснути,— може б, ізнову такий сон приснився.

— Кажеш, що дома вже вона? — мов над нею хто крикнув товстим голосом.

— Еге, давно прийшла.

Хто це в неї в хаті говоре? Вона підвелася й озирнулася,— нема нікого.

Двері відчинилися, і в хату ввійшов господар, а за їм наймит.

— Еге, ось і вона! — почав господар.— Що ж це ви, панно, в квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?

Марися ледве підвелась і сіла:

— Підждіть хоч кілька день: одужаю, то віддам.

— Підждіть! Чули вже це! Ти ждеш, а вона живе-живе, а тоді пурх! — та й полетіла! Хіба їй худобу перевозити? — дві ганчірки! А гроші пропадають!

— Та будьте вже ласкаві, підждіть! Бачите ж, я зовсім хвора!..

І, не всидівши більше, впала й ухопилася руками за голову.

— Хвора! А мені що, що хвора? — не вгавав господар.— Мені скільки хоч лежи хвора, а гроші віддай!

Далі він, бачивши, що з Марисею тепер уже справді нічого не вдіє, промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб післязавтрього мені гроші були, а то я не подивлюсь, що хвора, а візьму та й викидаю! Гляди ж!..

І, озирнувши ще раз убогу хату, промовив: «Голота!» та й вийшов, а слідком за їм наймит.

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки велика пропасниця. Але тепер, після того сну, певна була, що скоро вмере.

«То не сон був — то мама по мене приходила!» — думала дівчина; і розпалена хворобою ще трохи дитяча голова вірила цьому.

Вона бажала вмерти, а смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася — то горіла, то мерзла, страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

Хазяїн, мабуть, ждав, поки одужає, і не приходив з неї гроші правити. Не вигонено її з хати, та що з того? Без помочі, сама лежала вона, змучена хворобою. Часом, як дуже вже пекло, їй невимовно хотілося пити, але вона не здужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками. І серед тих мук їй примара за примарою в'ялялася, знову вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе. Дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала:

— Мамо! Мамо! Коли ж я буду з вами?

Вже третього дня, дотягшись до вікна, вона побачила в дворі дівчину шевцеву (жив швець у дворі). Покликала її й попрохала забігати хоч інколи до неї та приносити води.

П'ятого дня Марисі полегшало. Вона встала опівдня. З'ївши шматочок хліба, вийшла з хати, щоб хоч дихнути вільніше. Та на лихо господар, побачивши, що вона вже ходить, знову присікався:

— Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти!

Марися нічого не відказала господареві. Однаково їй тепер було, чи він її вижене, чи ні. Вона-бо певна була, що їй не довго жити, — незабаром покине вона цей світ. Ця думка не виходила їй з голови. Чому вона так думає, — того Марися й сама не сказала б, а тільки вірила чогось, що не житиме, а до матері піде. Як саме це зробиться — того вона досі не знала і здумати того не могла.

Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці. Вийшла мов непритомна. Тоді вже тільки помітила, як за ворітьми її вітер холодом обняв. Здригнулася дівчина й озирнулася:

«Куди це я йду? І чого? Треба назад вернутися».

Спинилася була, але ж у хату не вернулася, хоч і нездужала, хоч і трусилася з холоду. Їй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, як льох, з тієї хати, що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла. А куди ж іти? Може, знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?

Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч би швидше, щоб не мучитися так!

— Дівчино, дівчино! Гей, чепурушко! — хтось голосно погукнув за нею.

Озирнулася: якийсь чоловік, ремісник, мабуть, уже підпилий, точачись, наздогнав її.

— Ну-ну, чепурушечко, не тікай, ходім удвох!..

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки. Марися похливно поступилася назад, кажучи:

— Чого вам, дядьку, треба?

— Чого? — белькотав п'яний. — Хіба ж ти дурна? Не лякайся мене, моя кралечко! Я ж тебе люблю, ходімо зо мною! Я за гроші, я не дурно!.. І вип'ємо!..

П'яний хотів її обняти. Марися вирвалася й побігла. П'яний зупинився, похнюпивши голову.

Тоді глянув услід дівчині і загомонів, бачачи, що вона тікає:

— Тікаєш? Ну й тікай, трясця твоєму родові! Обійдемося без вас!.. Мало хіба вас таких тут валасається? Великі цяці! За п'ятака всіх куплю! А то, бач, утекла, записалася!.. Та в мене грошей стільки, що я й не подивлюсь на яку-небудь!.. Хіба кращих нема?.. Ах ти!..

Тут уже лайка посипалася.

Дівчині стисло груди...

«Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.. А то ще й справді такою зробишся. Тільки ж як це збити? як?»

Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?

Голосний свист, гучне гудіння вдарило їй у вуха. Вона зупинилася і глянула. Темна низка вагонів бігла по колії. Здавалося, то змії, — такий як у казках, — простягся, звивається, шиплячи, виригаючи дим. Марися спинилася й огляділася: не помічаючи сама того, вона зайшла аж до вокзалу.

І зненацька їй у голову вдарила думка...

— Ось як! Тепер знаю! — прошепотіла дівчина.

Еге, тепер Марися знала, що їй треба робити. Тепер вона думала, як би це краще зробити. Тут народ метушиться сюди й туди. Треба вийти за місто — це недалеко — і подождати другого поїзда.

Дівчина так і зробила. За півгодини вона вже сиділа за містом на горбочку, біля колії.

Сиділа й думала.

Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму. Про смерть саму вона не думала: вона вже раз наважилась, що кине́ться під поїзд, і більше про це не згадувала.

Навкруги був невеличкий гайок. Осінь уже поклала на його свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерева і лягаючи на його, нове листя тихо і якомсь таємно шелестіло. Де це й коли Марися чула, як листя отак саме шелестіло?

Згадала! Це тоді діялось, як ще вона маленькою дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме восени й було. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, ішла без стежки, навмання, а золоте листя падало й шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала неба, хоч їй і не хотілося тоді вмирати. Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горі, а на небі довічне щастя,— і шестилітній дівчинці схотілося на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі,— там мусили бути східці на небо, і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...

І як тепер усе це згадалося їй добре: і ліс великий, і як вона йшла тим лісом, продираючися поміж кущами; і як вона, після довгої блуканини, втомившись, спіткнулася на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно в'явився, що вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа... Якби вона тоді знайшла небо!

Господи! Як довго дождати! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його.

«А я ж не замкнула своєї хати! — зненацька згадалося їй. — Як хто вбереться! Піти замкнути! Чудна я! Адже ж мені зараз умирати».

Вмирати! А що тоді буде, як вона вмере? Поїзд одріже їй голову, тіло знайдуть, привезуть у поліцію, мабуть, хазяїнові оповістять. Вилає він її за те, що гроші його пропали. І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.

Марися знову сіла на землю, і думки знов її опанували. Тепер їй згадувалася мати така, яка вона, вмираючи, була: жовта, худа, з погаслими очима... Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала: «Я скоро побачу її...»

Чого ж це машини нема? Чого вона забарилася?

Ще минуло скількись часу... Сонце вже сіло за гасм. Останнє проміння позолотило дерева верховіття й погасло. Йї — воно навіки погасло!..

Зовсім уже смеркалося. Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі стемна-сіро, ані єдиної зіроньки. Ох, як сумно на землі!.. Хоч би швидше, швидше!..

А ось таки й він — свистить! Вона встала і тихо пішла до колії. Тоді згадала, що їй ще треба помолитися. Повернувшись до схід сонця, стала навколішки і вдарила поклін.

— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду!

Ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до колії. Біля неї зупинилась і глянула в той бік, звідки машина бігла. Ось і вона. Вже зовсім темно і поїзда самого не видно, — тільки два ліхтарі, як два пекельні ока, зяють у темряві.

Марися скинула з себе хустку, ще раз перехрестилася, стала навколішки й прихилилася до рейки. Вона положила до неї шию, а сама зовсім лягла на землю. Ух, як страшно гуде колія і земля труситься!..

А поїзд усе ближчає та ближчає, пекельні очі все ясніше та ясніше пронизують темряву. Чи скоро ж?

Ще хвилинка...

Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видно. Пекельні очі зробились великі, палають.

Зараз, зараз!

Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Її ще хочеться жити. А це — смерть! Геть відціля, а то ось!..

І вона хотіла кинутись назад.

Але щось притисло їй шию до рейки, щось різнуло страшним болем — і годі...

Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупа оббризкує колеса поїздові, а той біжить далі, закривавлений...

Марися «пішла до мами»...

1885.VI.25. с. Нижня Сироватка на Харківщині

СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись, — бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток завернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював і тричі вона гасла. Але ж і цього разу не довго вона стриміла в зубах у Івана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусі. Еге, п'ятий десяток доживає, — немало років прожив, та не плакав ніколи Іван, хіба ще як хлопцем малим був, а тепер довелось заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема; вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими. Не дав же господь йому щастя: всі старші повмирали, zostалися дома тільки малі, — дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть, плакала, так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кить-кіть... Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелось розлучитися...»

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як-то воно молоді літа згадуються так лег-

ко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

Отже не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Нащо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Івана серце защеміло: це щось нове згадалося. Господи! І навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідліт кулаком. Хотів по голові, та п'яний був — похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить... Ох, навіщо ж він це зробив!..

— Мамо! — скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

І він розплющив очі, подивився навкруги і, ще сонний, підвівся і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім, мабуть, одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу маму! — і облився слізьми.

Дві дівчинки: більша — Галя, менша — Одарка теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовив він, голублячи їх.

— Я маму хочу! — не вгавав малий Василько.

— Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.
— Мама нема, дітки... — тихо, ледве промовив батько. — Мама нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось підждіть, скоро вернеться...

— Ні-ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора! О, навіщо в яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидючи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому скудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворущаючись, тільки її маленьке тілце здригалося раз по раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що їй робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну — годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братика й сестричку, що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз по раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшись з Васильком, заходила біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько. Відолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелось Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дуги губи й очевидьки заходжувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

— І солі нема, — додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені солі! — попрохала Одарка.

Галя густо насолрила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити, і діти на якийсь час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Иван тим часом думав про те, як-то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь — знайшов пшона.

«Зварю хоч кулешу», — думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

«Е, дурний! Нащо ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти».

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки знезацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте, — я зроблю... Я знаю...

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,— казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь — мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу, не озиваючись, і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не галялася. Поперемивала горщики, поналивала, які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!..— гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гуляла, а тепер он уже порастєся. І вдягає їх, і годує, і варить — зовсім як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,— озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,— казала вона, глядячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бриніли.

Маленька Одарка й собі сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула,— болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику подожду,— казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, ось я зараз,— відмовляла

Галя і знов кидалась до печі, але ненадовго, бо раз по раз то брат, то сестра скиглили, що їм або «носа треба втерти», або «почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде,— видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадає і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти — сумні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,— батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, учепившись йому за руку.— Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,— промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона — як мама,— знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так, вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся — все буде...

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидячи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повклала й повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть: — Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо... — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

— Он Галю вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить — це маленьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але ж без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала «отченаша», «богородицю». Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! Візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братиком і сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчинку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудалому обличчю? Хай же він і тепер віднесе її, цю молитву, туди, перед престіл довічньому, та й положить йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любові. А потім, положивши три поклони, встала, підійшла до брата й сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й сховала його...

1885. с. Нижня Сирватка на Харківщині

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!.. Материне пестування й любов, піклування батькове, — трохи суворий, але добрий він був, — дитячі забавки, радощі й горе — все докупи злилося, поперепліталось, і мов малювання любе ясно-радісне, — так тії дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожча вона мені над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать, — ти, довіку дорога й кохана моему серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене мов жива і така ж тиха, така ж любя...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Тимохою...

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сім'я наша заможна була, і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма що й було з чого і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів та чотирьох дочок, — тож і любили мене обоє вони найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завсігди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала, на це батькові говорючи:

— І що-бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бозна-куди, бозна до кого! Буде з його й тутешньої науки — адже вчиться у школі!

— Ні, стара, не буде, — відказує батько, — годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глитаєм. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших на-

ших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначів мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився непогано.

II

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його, того кзаменту, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми щодня мусили сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, то — ніде правди сховати — я, та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку¹¹. Я побіг у сад і скоренько вирізавав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізавав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин¹² Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продай мені! — сказав Івась, і в його заблищали очі.

— Зроду ні! — відмовив я зважливо.

¹¹ Сікавка — саморобна іграшка-насос.

¹² Кучанин — сусід (з одного кутка на селі).

— Я тобі золотого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько самі дали семигривеника.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову:

— Ну, слухай, дай мені його хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень, або два, то я дав би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи від кари, я — бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

III

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чієюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятьох, дівчинка. Я її, мабуть, здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть «зачуханими», себто покинутими без ніякого догляду... На їй була обідрана поганенька спід-

ничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так... — одказала вона, але зараз же трохи скривилась, — мабуть, бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово, тільки ти на мене не сердься: я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею, — відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звуть. Ми живемо на Завалівці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завжди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... вмерла... у мене мамою — ма-чуха...

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі до-долу.

— Так ти не сердись на мене, що я тебе вдарив? — знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе? — скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врізану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе? — питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде, — бідка-лася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питань про виразку і... щоб зав'язати руку.

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже не скоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я zostався сам. Якби я взяв книжку, то, може б, оце читав,— у мене така цікава книжка була — казки всякі,— але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,— відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось бач, якого я воза сплів,— утнеш такого? — похваливсь я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти гравшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як-то?

— Мати не дають гратися — кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться! — скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася, і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах.

Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди — я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, нащо ти його пустила? — кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимосся, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе, — догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку. І справді — цвіркун: сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж голову видко.

— Пане Свіргунський! Ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

V

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися, — каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трошки походили, але ми й не зчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що ж ми будемо робити? — спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати, — відмовив я, — а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут є... вовки?..— промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від остраху ще дужче, а біле обличчя зробилося ще білішим.

— Ну, вовки там!..— одказав я, бадьорячися, хоч і сам щось не дуже спокійно мався.— Побіжимо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала zostаватися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Дай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшись, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимося навкруги — нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...— Я хотів сказати: «то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважати, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався, що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Дарма, я тебе підсаду. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя, перша гілка була не високо і Ксеня вхопилася за неї. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно,

аж по всьому лісі розітнулося. Я весь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалося, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо — на небі, над зрубом, щось зайнялося.

— Що воно? — шепоче Ксеня.

— Не знаю: може, горить де, — так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи — палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць! — зрадивши, кажу я Ксені. — Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху вплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на куцах заблищало, як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно, мабуть, почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в куцах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? Знайдуть!..

«А що, як справді не знайдуть?» — промайнуло в голові. Мені знову скотілося плакати. Тільки не заплавав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть, — шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов:

— Василю! — Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи подождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я й передніше не ладнав — Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксенина — ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На

лихо тут лучилася сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж, кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть, — шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов:

— Василю! — Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи подождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я й передніше не ладнав — Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксенина — ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На

лихо тут лучилася сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж, кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хіба? — відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенюкою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява! — скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенюка!

— Цить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок — уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!

Куди до тебе зайти?

По загуменю, Ксеню,

Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувся на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Івана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох, — боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII

Поминав рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенюю мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай — там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпочеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав, — усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз, плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали — хліба не кинули...

— Як-то? Ти нічого ще не їла зранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я, мабуть, скоро вмру.

— Отож-таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко. Мабуть, якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалося другого ж дня після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в снігах. Одчинилися хатні — Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку найняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати?.. Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитатися, чого це ми плачемо, — чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив, — те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом. Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих сподівань. За тим усім я забув Ксеню на який час. Але тепер, як невблаганна зима скоро посипле снігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотній, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши після мого першого найчистішого дитячого кохання більше нікого, доходжу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнішим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

ХАТА

I

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі — суддів клич!

— Та 'дже кликав... що ж їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого?

Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про нього трошки.

Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям, і це завжди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на ній чимала голова. Найвидніший на цій голові був ніс: він стримів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій — мабуть, це з превеликої прихильності писаревої до тих могоричів, що про них він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім іншим його обличчя було зовсім звичайне, таке, як і в усяких людей, і «особливих приміт» не було ніяких, хіба що перо стирчало з-за писарєвого вуха. Звали писаря Хома Григорович, і був він вельми розумний і знаючий писар, і це він і доводив щодня «мужикам», беручи з них «гривеники», копишники, мішечки зерна і іншого, що мусило даватися йому за його писарські премудрощі, назвище від рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могорич? — знову гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з ними.

— Василь Трохимович? Ах же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто все зробив, і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні! стривай! Я піду...

І розгніваний пан писар ухопив шапку і хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронозуватими очима, у суконній чистенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утрое більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав.

— Та ні, та як же це? Мене не покликати! — лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослухайте мого діла, — прохав Цупченко, не випускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семене Олексійовичу, ви мене пустіть! А то як же це: без мене могорич! — не вгавав писар.

— Та, Хомо Григоровичу, та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте, і очищена, і наливочка, і все таке!.. — спокушав Семен Олексійович.

Од згадки про «наливочку, очищену і все таке» трохи пом'якшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але не міг одразу заспокоїтися.

— Та це спасибі вам за вашу ласку, — казав він, — спасибі! Тільки ж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре!.. Я змовчу, тільки я їм колись це згадаю!

— Так ось доложу вам, — знову почав перепинену розмову Цупченко, — я й позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шоломієві, а він мені розписку видав, що «по першому востребованію», а коли ні, то його хата — моя буде. Тепер же він умер, дітей нема, удова сама зосталася. То чи можна мені з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби розписка. Єсть у вас? — питався писар.

Цупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві заялозену й пом'яту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: «18... даю сию розписку... по першому востребованію уплатить. В случае неуплаты, принадлежащее мне недвижимое имущество... остается в пользу его, Цупченка»...

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю розписку писано? — спитав писар, прочитавши.

— Еге ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано — хату, а «принадлежащее мне имущество» — ось що.

— Та хіба ж хата не імущество?

— Звісно — імущество. Тільки тут, бачите, «принадлежащее мне». А всьому селу звісно, що Шоломій у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хіба не одвіча вона за нього?

— Ні. Та й хіба ви не знаєте наших? Зараз закричати: приймак, приймак,— не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!.. Тут, бачите, діло таке... уголовне, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набор, а тоді й тридцять п'ять рублів...

— Тошно, було й так... А все ж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну, та що там казати,— синенька вже вам, а вже про могорич, то що й казати: чого схочете — все буде!

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені...

— А проценти ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки, так? — І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно — проценти... Тільки ж і діло таке, що...

— Та ось і дві троячки! — промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так...— одмовив писар, якимось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кишеню.— Тільки ж подумайте, Семене Олексійовичу, як же його у приговорі написати незаконне рішення...

— Та хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього року непоганий — я б мішечок...

— Гм... Воно як два, так і краще б... Та ще в мене кабан...— рахував писар.

— Та буде й кабанові, і два мішечки буде!

— Судді йдуть! — гукнув дід Опанас, вернувшись.— І Шоломійку ведуть.

* * *

Троє суддів уже сиділо на лаві, а біля них за столом, з паперами і навіть із «Сводом законів», і сам писар, як уведено у волость Шоломійку. То була ще не стара, років, може, тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов

злякане, руки тремтять. Вона тихо й несміливо ввійшла в хату, вклонилась і промовила, зупинившись біля порога:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова! — гукнув один, уже трохи підпилий суддя.— Тут діло до тебе є!

— Що ж там?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто ж мене позиває? — тихо спиталася жінка.

— А ось,— промовив писар,— Семен Олексійович! Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, Семене Олексійовичу, розкажіть нам, до чого ваше діло,— попрохав його один суддя.

Семен Олексійович кахикнув, випростався трохи й почав:

— Та ось, діло таке, що не слід би й турбувати вас, господа судді, та що ж, як люди не правдою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оції жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене грошей тридцять і п'ять рублів. І розписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав — так і вмер — і ось жінка його не віддає.

— Ось розписка,— промовив писар, даючи суддям папір,— розписка справедлива й законна.

Суддя взяв розписку, покрутив її в руках і положив знову на стіл.

— Як же, тітко? Позичала ти — хоч твій чоловік — у Семена Олексійовича гроші? — спитав один суддя.

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі,— почала Шоломійка, вклоняючися суддям.— Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила... А ви самі знаєте, яке моє життя було: тільки й знала, що з шинку виглядала. І в нього ж, у Семена Олексійовича, тоді й шинк був, то, може, він там п'яний і позичав та й пропив десять разів.

— А розписка? — запитав суддя.

— То що, що розписка? Я її не писала, і не знаю, й не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — гримнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді й собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жін-

ка ця, каже, що не знає, що, може, чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то як же ж вона не знає й не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже — пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як п'єш набор, то воно потім усе якось удвоє доводиться платити... — почав був один суддя, чухаючись у потилиці, але ж Цупченко не взяв того до уваги і казав далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, проп'є та й нема на нього суду? Я не як-небудь, у мене розписка є. Ось дозвольте, господа судді, розписку прочитати.

— Читайте, Хомо Григоровичу! — промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякався, потім викашлявся, знову висякався й почав читати. Усі слухали мовчки, й видно було, що, окрім писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє.

— Бачиш? — промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку. — Ось сказано: усім імуществом одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити або імущество яке єсть — сиріч хату — віддати.

— Хату? — промовила з острахом жінка. — Та 'дже ж моя хата, не чоловікова. Адже ж він у прийоми пристав, і це мого батька з діда й прадіда хата була, — то й тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він пиячив?

— Еч! Яка велеречива та премудра! — промовив писар, перекривляючи жінку. — Сказано тобі: жінка ти йому, то й одвічаєш за нього.

— Та воно справді, — обізвався один суддя, — воно справді всякому звісно, що хата з діда й прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить? — визвірився писар. — Новаків хата!.. Новаків хата!.. Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та бачите, щось воно не тєє!.. — почав був суддя.

— Не тєє? Що не тєє? — розпалився писар, підскакуючи на своєму стільці. — Що не тєє?

— Та бачите ж: Шоломій позичив, з Шоломія було й правити, а чого ж тепер на бідну жінку нападатися? — боронив Шоломійку суддя.

— Іменно так, як оце ви кажете: хіба я знала, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питають! — гримнув на неї писар. — Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — вдався він до суддів. — Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона пішла заміж за Шоломія, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А в законі зображено, — ось у законі, — казав писар, стукаючи рукою по «Своду», — зображено, що жона єсть, то єсть сказати, рабня мужа, — і що все, що її було, те його стало, єдина бо плоть і дух єдиний, а потому і добро все єдине, для обох єдине повинно бути. І понеже муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, чоловікова, стала...

— Та чоловіка ж мого нема... — почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало бути, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть, довги, й позички, і притензії всякі — з цього добра повинні зиськуватися й правитися. От який закон! — додав писар, утираючи хусткою спітнілого від довгої промови лоба.

Судді мовчали. Бачачи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуществом одвіча. Розсудіть по правді — моя вже дяка й могорич буде...

— Та це звісно... — промовив один суддя. — А тільки якось я не второпаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її зробилася?

— Як не второпаєте? Як не второпаєте? — підскочив писар. — Я ж вам кажу: понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому коритися повинна, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова, стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати.

— Розсудіть, господа судді, — знов почав Цупченко, — моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна, — прохала жінка.

— Та глядіть лиш, Хомо Григоровичу, чи так? — спитавсь один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон і зображаєть, і писаніє глаголеть, — одмовив той.

Судді ще помовчали.

— Що ж ти? Згоджуєшся заплатити? — запитався нарешті один з них у Шоломійки.

— Не можу я і ні з чого мені платити, — відмовила вона.

— Так ось же чуєш — хату, кажуть, тоді в тебе відберуть, бо в розписці, бач, як там казано... усім, каже, мучеством, чи що, одвічаю...

— «В случае неуплаты, принадлежащее мне имущество остается в пользу его, Цупченка», — вичитав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спитавсь один суддя.

— Та хіба ж я знаю, що там написано, що воно й до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова, спокоєнвіку.

— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — загомонів писар. — Ну, що тут з якою-небудь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний, Семен Олексійович, ось каже — не те, що баба ця, — та й розписка єсть.

— Та треба ж і її розпитати... — одказав Григорій Семенович по-писаревому, а по-простому — дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати! — сварився писар. — Що тут розпитувати! Адже єсть вам розписка, — ну, треба писати приговор.

— Підждіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правді зробимо? А що, як, може, треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексійовичу не віддавала? — не покидав свого дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як це такий приговор? — розпитувався писар. — Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що з цього буде? Коли такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що «присутствіє» його одмінить — оце раз (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицепріятство, сиріч — неправедне, задля своєї вигоди, рішення... А ви знаєте, що за таке лицепріятство по закону слідує, знаєте?

— Та де ж нам знати? Ми люди не вчені, законів не знаємо...

— То ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рещтанські роти віддадуть — он як! Та я й писати

такого вашого приговору не хочу! А то ще й сам за написання одвічатиму. — І писар устав і пішов геть, а за ним Цупченко.

— Що його тут робити? — чухаючи потилицю, пивавсь Яків Іванович.

— Та чуєте ж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так і писати не хоче, бо й за писання, бач, кара, — відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!.. І жінки шкода... То, може б, ти, Параско, заплатила грішми; а то ж чуєш, хату відсудить, — казав Яків Іванович Шоломіїці.

— Боже мій! Та з чого ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене ж і їсти іноді нічого! — жалілася жінка.

— І хто його зна, що й казати?.. — бідкався знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це Хома крутить. Хата не Шоломієва, і плати за неї нема ніякої, — промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді?! Каже тобі писар — не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату, — озвався Петро Васильович.

— А правду ж де ти сховав? — спитався дядько Грицько.

— І жінки ж жалко... Так чуєш же — й кара, каже, за лицемірство, чи як він там говорить, велика. У респтанські роти, чуєш... — лякався Яків Іванович.

— Ну, а вже що писар цей, то не збреше; вже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду не одмінять — от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у «присутствії», то вже того і сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Ониська Шупуваленка за такий приговор присутствіє з суддів скинуло, та ще й самого за малим під суд не віддало? Он як! — казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже, що не те що відмінять, а за лицедирство ще й респтанські роти, чуєш, будуть! — обізвався Яків Іванович. — І жінки шкода, і хто його знає, що й робити? — міркував він.

— Та вже, мабуть, треба так, як писар казав, писати, — радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні... — казав дядько Грицько. — Не по правді буде!

Шоломіїка, що увесь той час стояла мовчки, упала тепер суддям у ноги.

— Ой, помилуйте ж і пожалійте ж! Куди ж я подінуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тином, як собаці голодній, здихати? Моє ж добро, батьківщина моя! — ридала бідолашна жінка.

— Оце так!.. — насупилися судді. — Ну, вже й здирця цей Цупченко — хату послідню відніма. Ну, вже й чоловік!

Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна б як-небудь її визволити?

— Чуєш же — лицемірство...

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу! — гукнув писар з другої хати.

— А що? — спитали судді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судді пішли.

* * *

Згодом трохи і судді, і писар, і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоломієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував по ряду кожного, припрохуючи й приказуючи. На столі була закуска — чехоня й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півквартиру, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже зовсім п'яні. Тоді Цупченко почав розмову про діло.

— Так як же, господа судді? — загомонів він. — Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько:

— А що ж, Семене Олексійовичу, діло таке: поміриться ви з нею, поладняйте. Не по правді бо й ваше діло.

Дядько Грицько, підпивши, став сміливіший.

— Як же ж, господа судді, не по правді?! — бідкався Цупченко. — За віщо ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді?! — гукнув Петро Васильович. — Як там не по правді?! Адже розписка єсть. А чоловік нам могорич поставив!

— Що могорич? Могорич — дурниця! Я могорич так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер ось уже четвертий рік суддею — навчився пити. І п'ю... Могорич що!.. — казав зовсім уже сп'янілий дядько Грицько.

— Ну, а що ж — дурно могорич питимеш? — сікався Петро Васильович.

— Не те!.. Я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати, викушайте ще чарочку на добре здоров'я! — припрохував Цупченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

— Чарку? А чарку вип'ю... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу, — стиха сіпнув трохи згодом писар Цупченка, — годі вже частувати, а то вони й до волості не дійдуть, — тепер вони саме на порі...

І справді, дядько Грицько та Яків Іванович були на порі — вони вже навдаку¹³ чи розуміли, де вони і що роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і розпинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость — діло кінчати! — устав писар.

Але він мусив сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на який час Шоломійку геть, а сам скоренько надряпав «присуд», — звісно, такий, якого треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григорію Семеновичу, печаті треба прикласти, давайте!

— Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кишені печать.

Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовити:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді зробимо, — казав писар, беручи печать, напалюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як ізроблено все, покликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Відна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні сліз її.

II

Параска Шоломієва живе тепер сама одинока. Дітей бог не дав виховати: один хлопчик був, та й той умер, як поминув йому дев'ятий рік. Чоловік теж недавнечко

¹³ Навдаку — навряд.

вмер; навіть роду ніякого близького не зосталося — усі повмирали. Сумне й самотнє життя...

А колись же не так воно жилося.

Сім'я її заможна була: колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазяйство чимале було, хата гарна, велика. У батька тільки двоє дітей було: вона, Параска, та син, од неї аж на п'ять років старший. Любили їх обох старі дуже й нічого їм не жаліли. Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво — не міг більше й згадувати про його — раз тільки сказав:

— З'їло воно в мене сина.

Та більше вже й не поминав.

Зосталася Параска у сім'ї самотньою, і тепер уся любов батькова та материна на неї повернулася — жила, як у раї, дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько хоч і журився, що синів нема і нікому буде батькового добра доглянути, а все ж тільки й утіхи було в його, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї й дивиться довго, замислена, та й скаже потім:

— Ой, доню моя люба! Красно ти цвієш, та доведеться нам розлучитися, може, пробийголові якому віддати тебе!

А батько, якщо нагодиться на той час у хаті, то так, прикро неначе, промовить:

— Згадала про те, що колись там ще буде! Що то жінота!

А в самого в очах сльоза замружіє..

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда в їх був, удовин син, двір із двором жили. Не в своїй жили хаті, у чужій, бо ахтові були і свої хати не мали. Парубок гарний, чепурний, та, на лихо, хазяйства в його зовсім не було: батько п'яниця був, то нічого синові не покинув. То Микола (так звали його) все більше по наймах у місті жив і заробляв потроху — тим себе й матір, поки жива була, на світі держав. Ну, а то трапилось одного разу так, що не було де найнятися, і жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з ім Параска, часто доводилося стріватися, то й спізналися вони. І любила ж його Параска дуже, — за личко вродливе, за чорні брови та за речі ласкавії. Одно тільки лякало її — пив іноді Микола. Стала йому казати:

— Миколо, покинь пити — не буде з того добра!

— Що ж мені — за свої гроші та й не випити? На чорта ж і заробляти!

А трохи згодом роздумався, каже:

— Правду ти, Параско, мені раяла: не буду пити, а то й батько твій не віддасть тебе за мене.

І справді, поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминався з чаркою, та про те ніхто не знав — ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохалися. Микола на той час і в місті не жив, а в свого ж таки селянина найнявся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по садках ховатися? Треба мені хазяїном бути. Пришлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Вагалися Парасчині батько й мати, та й не трохи. Вагалися тим, що не хотілось їм, статечним господарям, свою єдиначку-дитину за безхазяйка давати; вагалися й тим, що раніше трохи негарна слава про Миколу була, хоч тепер він і був доладним парубком. Та як розпиталася мати в дочки і як призналася вона їй, що любить Миколу, — не схотіли старі на перешкоді рідній дитині стати, — подавала Параска рушники старостам.

Тільки все боявся батько.

— Гляди, — каже було Миколі, — віддаю я тобі Параску — не понехтуй моєї дитини! І худоба вся, яку я надбав, — ваша ж вона буде, як умру, можна хазяїном бути, гляди!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас господа молити!

Прийняли зятя до себе в прийми. І поки батько й мати живі були, то гарно було Парасці жити. Хоч і здавалося їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробився, що менше вже він до неї душею прихильється, та мовчала.

«То мені тільки здається так», — думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдався, а найбільше до батька вміє підлеститися. Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди...

Умер батько, умерла мати, стали самі жити на батьковому добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати — спершу потроху, а далі й повну випила того лиха...

Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув

коло хазяйства впадати. Казала йому про це Параска — спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так недовго було. Одного разу все вирнуло на поверх. Прийшов він п'яний. Параска щось і скажи йому про це. Як визвіриться він:

— Хіба я не хазяїн у своєму добрі? Все моє, усьому я один хазяїн — схочу пропити, то й проп'ю. Досить я гнувся та плазував перед твоїм батьком — тепер моя воля! На чорта ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло пияцтво, ледарство, — батьківщина як за водою йшла. Часом неначебто й скаменеться Микола, мовби коло хазяйства заходиться — звісно, сором мужикові, та ще й заможному, купований хліб їсти, а своє поле неоране кидати, — ну й посіє він так, аби на харч, а там знову... І тоді ні сльози Парасчині, ні благання її, ні докори — не пособляло нічого. Спершу тільки лайку вона від нього чула, а потім і бити почав. І почалося це з того саме часу, як з удовою-солдаткою він спізнався. Тоді вже всього натерпілась Параска, всього зазнала...

І тяглися так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік, і другий, і третій. Од хазяйства зосталася сама хата, а з Параски — вихоханої чепурної батькової дочки — недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

* * *

Параска Шоломієва вернулася з волості додому, мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала про це. Забігла була до неї сусідка Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почувала від неї, тільки одно:

— Пропала я!

Але поминуло кілька день — з волості не приходять, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

«А може, вони зглянуться на мої гіркі сльози, на моє вбозтво — може, не займатимуть мене».

Так думала вона, і надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Їй хотілося впевнитися в цьому, і вона кілька разів замірялася піти до Цупченка або до писаря, щоб розпитатися. Але ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від них не почує.

«Нехай,— сказала вона собі.— Житиму мовчки — може, якось обійдеться».

І вона не йшла і ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде як треба.

Минув третій тиждень, мінає четвертий. Параска трохи чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

«То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачать, що я хилюся, то й кинули».

Так вона думає і заспокоюється тією думкою, починає навіть хату лагодити на зиму — вікна обмазує, щоб не так холодно було, тощо.

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду вийшов законний термін — один місяць!

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дня вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує — у дворі загавкав собака. Параска ви-зирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за ним Цупченко й староста. Віник випав їй із рук, і, вся тремтячи й збліднувши, стояла вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті!

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості — всі троє; староста «при знакові».

— Здорові були,— каже староста,— з вівторком!

Але Параска не може відмовити й тільки мовчки дивиться на гостей та трусить.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна! — гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупченка: — А непогана хатка, Семене Олексійовичу! Йй-бо!

— А за свої гроші — не дурно припала,— відмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо,— знову почав писар,— час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускати. Чуєш?

— Якого казаяіна? — ледве змогла промовити Параска.

— Як-то — якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішенню вийшов — місяць. Ти у «присутствіє» не подавала — значить, хата тепер не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже, по закону! — додав звичайненько Цупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

— Чуєш же, бабо, — загомонів уже Цупченко, — до завтраго щоб вибралася відсіля з своїми манатками, бо мені на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Еге ж, безпремінно! — додав писар. — А не схоцеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста — і він тобі велить. Старосто, скажіть їй! Чого ж ви мовчите, неначе вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, і ледве міг вимовити:

— Так що ж... І я... звісно, так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку.

— Отож щоб знала, і хата завтра щоб порожня була, та безпремінно! — знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже — тепер їй уже об'явлено, — сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в каті понадівали шапки й вийшли, а за ними позаду староста, похнюпивши голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята, схилилася на лаву.

Так он що!

Он чого її досі не вигонено: строк не виходив!

А тепер вийшов уже той строк, і її виганяють, як собаку, виганяють з власної хати, з тієї хати, де виріс увесь рід їх, виріс її батько, виросла й вона.

Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давніх часів, і перед нею замигтіли, заблищали, мов чудове малювання, давні веселі дитячі літа. Малювання те померкло було, затерлося в душі на який час, але тепер знову немов поновилося й віджило новим життям, і блищать на ньому фарби, і сліплять вони очі бідолашній самотній жінці, повитій мріями... І радощі, і муки тих

святих часів, і сльози, і сміх, і сонце, і хмари — все вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малювань починають уставати інші, похмурі й смутні, де самі хмари — і нема сонця, де самі сльози — і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про них думати, бо невимовна туга обніма її, але не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливають... І виразніше від усіх одно — те, що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його — п'яного, розхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту солдатку, з безглуздими й лютими, по-звірячому вираженими очима, з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе вб'ю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!..

І він почав бити її кулаками по голові, по обличчю, в груди... Вона впала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав-ревів: уб'ю!

Здригнулася Параска й прочнулася.

Невже смеркається? Скільки ж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула й побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула — у двірях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь, — думає Параска, — Але нащо ж його затикати? — зараз же встає інша думка. — Адже тепер ця хата не її, — хіба ж їй не однаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!.. Ой, проклятий цей Цупченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видував ще в Миколи, як той живий був, а тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютий!

І невимовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Їй схотілося чим-небудь оддячити йому, цьому Цупченкові, що зробив їй стільки горя, схотілося помститися над ним, хоч що йому зробити — вона все зробить, аби тільки вразити, дошкулити його, проклятого! І вона вся стрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її відня-

ти? Так не віднімеш же ти її, не віднімеш: я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру з-під лави і, сама не тямлячи, що й як вона робить, почала рубати й ламати все, що траплялося під руку: і піч, і лаву, і стіну, незважаючи ні на що, опанована однією думкою: помститися над ним, над проклятим!

— Нехай знає, нехай знає, що я йому не попусти цього! Не моя хата — так і не його ж! А я не попусти своїй батьківщини!.. — І вона знову рубала й рубала...

Але дедалі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледве махала сокирою, б'ючи вже обухом, а не гострієм і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена важкими турботами, не видержала, і Параска нарешті відразу впала додолу, як мертва, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печі, столу, серед недорубків, клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося віддавати. Лежала нерухомо, не почувуючи й не розуміючи нічого. А надворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне запинало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і заскиглив, немов одправляючи темний похорон над цим розбитим, роздавленим життям...

Другого дня Параска вибралася із своєї хати. Її прийняла до себе одна вбога сім'я.

Минуло кілька років.

Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку — це тепер там Цупченків шинк.

1886. с. Олександрія на Херсонщині

НЕПОКІРНИЙ

I

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Найсамперед — учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа

й у волості. Друге — він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи; таку «кумедію» щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покращено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа ж пойняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебелю і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено, — але ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадався, що цей учитель... тес... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з їм згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони — сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителів, і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський кра-

мар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він «для штуки» послав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені,— оповідав Семен Олексійович далі,— що він таки швендяє часом у гості... Тільки ж — як би ви думали, до кого?.. До Семена Попенка!

— До Семена Попенка? — здивувалися гості.— Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він буде гостей гостити?

— А от же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали вияснити вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді панички, которих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда,— перехопив старшина.— Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу — аж гуде, аж реве,— так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив,— та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся: «Ну, що ж ти у школі вивчив?» — «Нічого,— каже,— не вивчив». — «А що ж ви робили?» — «Та,— каже,— вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі загудемо: о-о-о! А він знову: — кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр!» Он яка історія: гарчати тепер учать! — дав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада ж, ежели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину, немовби щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а урядник додав нащось:

— Дієвительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить-слідствує? Следствує, що він прихилиється до голоти всякої і кунпанію з нею маєєть, а з голотою — звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить в руках усі перуни, але, на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спина, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієвительно! — А опісля додав: — Возмутитель! Прокламацію пуцаєть...

Писар почав далі:

— Тепер другое: отчого він, як старшина, або господин урядник, або я, або ще хто з начальства — от хоч би поштосодержатель Семен Олексійович — іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить-слідствує?

— Еге, що правда, то правда, — озвалися старшина й хазяїн, — це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкаєтьса, мабуть, жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што, — казав далі писар, — приходжу я раз до його — думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!» — «Здравствуйте», — каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, ежели вона такая, как нада, книжка? А ежели прячєть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і следствує, що то такіі книжки, которіі только без людей читать можна.

— Дієвительно! — скрикнув урядник. — А я ще осінню получив бумагу сикретную од господина станого пристава: хто учитель? званіє? І потом: способен ли к отправленію своїх об'язаностей? Конешно, я отве-чав: неспособен, потому — возмутитель! І книжка за-прещонна — всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно який птах! — скрикнув Цуп-ченко.

— Іменно! — доводив свого писар. — Виділи, яке в його волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся? — запитався старшина.

— Як що? А то ж у них, сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

— Дієвительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже ка-зав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчи-теля виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, враджено й постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непо-шану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків за-бирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шахов-ку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались по-мочі від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела! — казав писар.

— Окончательно! — додав урядник. — Тогда ми до-ношеніє сикретное і його голубчика тогда — фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу, — вдався він до писаря, — неукос-нительно сообщіть мне, бо знаєте — я тут не живу і мне за всім не вспіть, потому — сикретних дел множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хи-таючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх ха-тах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

Як урадили, так і вчинили. Другого ж таки дня вчителів не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незламність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, але ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а найняти йому, два рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получитьи, як їздив у город? — спитався старшина.

— Авжеж я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар.

Це була правда, і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кінями. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, себто до «холодної» недалечко), хоч у школі було холодно, діти все ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь

у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу? — питався писар у старшини, — замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як же вони там учаться в нетопленій хаті? Там же так холодно, що хоч вовків ганяй! — питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого, — від духу нагривається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топлять у себе.

— Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай! — звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду чи дрова принесе — по потилиці жени.

Нарешті zostався ще третій пункт присуду. Але ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што ж, как следство? — спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо! — покрутив головою в'рядник. — Довжно вам приймать мери. Од вищой власті приказ — припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить припаганду».

Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився¹⁴ дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель начебто казав йому, що непогано б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав? — спитався писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим. — Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

¹⁴ Помінитися — пообіцяти.

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому ж він давав? Які ж він книжки давав?

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?.. пре... пра... та як бо, Хомо Григоровичу? — спитався старшина в писаря.

— Прикломація! — одмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

— Як? — спитався Гарасим. — Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але ж, не маючи кращого, можна було, якщо треба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого б я забув? Ні, зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо, виходячи з школи, учитель щоразу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може б, так: при йому трус ізробити? — казав нетерплячий старшина. — Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести, — відмовляв політичний писар.

Але ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо-таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов вийняв йому з громадської скриньки

на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, де була школа. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у її дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада? — скрикнув старшина. — Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись, може, було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

— А отже громада каже, що буде жаліться, — ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! — кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант¹⁵, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волості і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був учитель і троє хлопців-ночувальників, — вони й співали.

— Смирно! — гримнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату. — Смирно, я вам кажу, мат-тері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не даєте!

Але ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

¹⁵ Репрезентант — представник.

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусив би скоритися. Тільки ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину, — так-таки простісінько взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була, — не диво ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилаявшись ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто ж його повіз? — допитувавсь у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набір: сказав — потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що, — питався старшина на самоті в писаря, — чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Самі побачите, — заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб «дonesла», на підставі якого права старшина робив усе «вище писане».

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

«Він» — цебто вчитель.

III

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

«Ану лиш, що воно таке?» — подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,— звелів йому старшина, а сам зараз же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка? Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— «Географія»,— читав він заголовок.— Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— «Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков...» А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й тее... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до в'рядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

«В Н-СКУЮ ЗЕМСКУЮ УПРАВУ Н-СКОГО ВОЛОСТНОГО ПРАВЛЕНИЯ ДОНОШЕНИЕ

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостатчи общественных сум, которых не доставало. И на щот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот, всегда споспешествовал просвещения юношества и, зайдя в школу, как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с утрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другой г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в разсуждение разных будто бы

чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а онных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных расширяет и разныя речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем...»

I такє інше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й додив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й «учений комітет» у школи, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік неспокоїний... Шукайте собі місця деінде, — нам вас не треба.

Учитель мусив шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пересвідчитися, що ще існують способи скарати... винного...

1886. VII. 13. м. Тираспіль

КАТОРЖНА

I

Каторжна — так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна! — визвірювався на неї батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючися по хаті.

— За що ти мене стовхнула, каторжна! — пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком: «Ота каторжна Докія...»

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, — ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все спідлоба. Може, вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона. Може... А все ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусилися руки, і вона впустила та й розбила горща. Не можна ж було дурну не повчити — і мачуха дала їй штурханья. І ось після цього — хоч ти їй що, а нічого не вмів до пуття зробити: або поб'є, або наплута, накруте й не так зробить, як треба. Довелося вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що ж вона — покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий, — од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче, — найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє! — (Спершу ще її таки на ймення звали.) — Чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?..

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

— Чи ти оглухла? — І мачушина рука з усієї сили б'є її.

Стоїть, мовчить.

— Так слухай же, слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозинки з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч би ти заплакала коли, каторжна!..

А вона тільки глянула на неї спідлоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки, — аж тоді кине:

— У-у!.. прбклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?.. Така ж і мати її була — або плаче мовчки, або докоря: нащо п'єш, нащо в шинок хліб носиш!.. Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну

руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від його? Не завжди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина, — оце й покличе:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко... — почне батько та й зупиниться: мов колода вона перед його стоїть. Штовхне її спересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши:

— Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась: увиходить мати тихенько в хату з городу, дивиться — сидить вона на полу і хлопчика — років півтора йому було — мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене, ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику, бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маленьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати! Не потрапила її мачуха й побити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

Оттак же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися:

— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?

А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги і вона всім ворог — каторжна та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була.

І все ховається від людей — так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить — хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща, — ріс там кущ калиновий великий, — сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила, й каже:

— Калинонька, — каже, — моя червоная, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена! — каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Але ж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може, ні, може, вони тільки так бігли?

Але вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай же ти, каторжна, я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заціпеніла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали цівки — ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!..

Очі їй горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненькі! Не рубайте, поми-
луйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки, затуля-
ла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!..

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі ма-
ленькі пальці так і застрягли на цівці. Трохи пальців їй
не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відво-
локла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без
ляльок, без дитячих іграшок, без калини, — тільки спі-
вала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жа-
лібно. Де вона тих пісень училася — бог її святий знає,
а вміла багато — і все жалібно — так, мов самі вони
в неї з серця лилися:

Ой до кого ж би я прихилилася?
Прихилилась би я до калиноньки,
До калиноньки, до червоної,
А калинонька нахиляється,
Мое серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і замовкне і знову та-
ка, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє...

І так минали роки...

Минули — і з маленької дівчинки виросла доросла
дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і попере-
ду, біла її мачуха і зневажав п'яний батько; як і попе-
реду — не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа,
не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була
вона ні до кого прихильна — зосталася вона «каторж-
ною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий упертий вираз на облич-
чю тепер неначе злагоднів. Але ж це зробилося не тим,
що вона пом'якшала своїм серцем до людей, а люди до
неї — ні: відміну ту на обличчі зробила страшна невси-
пуца журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не
мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на облич-
чі. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще ма-
ленькою дівчинкою, але ж була не така дужа, та й упер-
тість перемагала її.

Потім малу-помалу заворушилися у дівчини в голові
думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до
пуття, як і про віщо вона дума: думається та й годі.

А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: за що мене так мучать? А потім: хіба я гірша від інших? І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони — і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними — якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю зневагою, але ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я...

Може, вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії, — але ж цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безлюбвне, за свої молоді літа, що марно гинули, за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили — така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували) — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень, ні вночі.

Каторжна! Від усіх лайна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала, друге — що вона їх не любила, — тих хлопців та дівчат, — і... боялася; третє — не мала

в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, але ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися — така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може, вона й уродлива була, може, мати й дала їй бровенята, та не дала долі, — вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувались...

І так вона жила собі відлюдком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді — і останнім часом дуже часто — і з бажанням помститися...

II

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки гле- V
чика попрохати.

У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату, — аж там шахтарі. Усі в червоних сорочках навипуск, у чоботях з вимережаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарські співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре жить:
Шахтьор пашеньки не пашеть,
Коси в руки не берьот!

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний — одежа аж вилискується, а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лица? Брови такі!.. Не встигла ще Докія й добривечір сказати, вже він угледів її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився, — а сама навтіки. Всі як зарегочуться, а він за нею з хати та й піймав у дворі.

— А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно світив — та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову! А він кричить:

— Постій, дівчино, подожди! Отже їй-бо, ти гарна! Утекла, та з прожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказала? Де ж глечик? Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!.. А він же сказав, що гарна... Невже?.. От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!.. Як його звать? Він не з Ковалівки — мабуть, оврамівський... Та чого він на неї так дивився?

І спала, й не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю — все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула — він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов та:

— Те-те-те! Та це та, що я при місяцю дивився! Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня, — нічого! Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала. Її серце, нарешті, знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають — байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання широго. Байдуже!..

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде, — серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по йому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає — ох і

красо ж божая, яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..

Заспіває вона — сама пісня з грудей рветься: серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з їм під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, — зустрінеться — ніч їй мала, не наговориться, не намилиється. Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив — візьми мене, бо я вся твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з їми й щастя?

III

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроваджує. Дійшли до перелазу. Ще б далі дівчина йшла, так люди побачать. Обвила вона йому ший своїми руками, пригорнулася до його:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осмійнувся Семен:

— Ой дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не до віку ж обніматься!

— Не до віку?! Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене, загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!

Та й упилась устами йому в уста... І не одірвалася би, мабуть, якби сам він не одірвавсь.

— Прощай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

Пішов та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися...

Вона ждала і — діждалася...

Стріла-таки вона його, стріла — вдень серед вулиці. Кинулася вона до його — забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озирнулась — двоє дівчат з неї сміються.

— Утік? — кажуть. — Він уже давно до Пріськи ходе...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!

І пішла туди, на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивиться він. Вона до його, а він від неї, — аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки, як виходила, почула, — каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! Розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плуталися, груди пекло...

Якби чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала вона як-небудь, розтоплюючи піч. Вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, вже полягли. Сіни не засунені, хата теж. Вона ввійшла в хату.

— Хто там? — спитався спросоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона черкнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солому у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

— Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть — тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер уже не буде спати!

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіти нарешті.

— Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять.

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила, — ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Але ж і вона згорить... Така гарна, ласкава. І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме:

— Рятуйте! Докієчко! витягни мене!

Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може, все село займеться! Нащо це вона робить?..

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться. Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить:

— Докійко, рятуй!..

Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже одежа горіла на їй. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Рятуйте, хто в бога вірує! Рятуйте! — і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею, — того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй усе здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, і кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька голубочка згорить!..

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, боже мій! За що? — підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..

1888. XII. 31. с. Олексіївка на Катеринославщині

ОЛЕСЯ

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах, і знайти його було не легко.

На краю села стояла невеличка хатка. Біля неї пшався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволивсь відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олесю та хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з їм. Діти так любили, як дід розмовляв з їми. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце, було, сидить дід у пасіці, робить що-небудь, граблі чи ще що.

Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує, і дівчина Олеся з шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку!

А дідусь:

— Та я вже розказував — ти ж чув. Ще й не раз, — хіба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву голівоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так-от за поперек узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна, і встати можна, і лягти, а піти — ні. А каторга — це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз у раз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

— І кров текла? — скрикує Михайлик.

— Текла, — каже дід.

— Я б їх усіх повбивав, тих татар та турків проклятих! — погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А надто годували погано бусурмени: цвілими сухарями та смердючою водою. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брата. Ну, то як визволили мене козаки — не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я додому. Тут я й ваших батьків зазнав: і твого, Олесю, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий — років зо два йому було. А тобі, Олесю, вже років із сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла татарва... Що тут казати? Одбивались ми люто, та нічого не вдіяли. Село татари спалили, багато людей повбивали, багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім та й знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видно. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранок. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав

біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой прокляті! — скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якомсь туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

— Гай-гай! — каже. — Засмутив я тебе, мою ясочку. Але що ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки, — ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!.. — промовить дівчинка тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина — та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

— Авжеж знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм услід.

Михайлик каже:

— Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу.

Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було.

А обходити далеко — верстов шість.

Олеся каже:

— Але ж це далеко.

— Дарма, — каже Михайлик, — так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре! — каже Олеся.

І вони пішли. Не ввійшли в ліс, подались узліссям. З одного боку був височезний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олесю, що то таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Всі були

верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячили здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей — це були татари.

Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? що то? — питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу, і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..

Але ж татари їдуть кіньми: вони доїдуть швидше, ніж вона добіжить. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під'їздили все ближче та ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братіку, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?..

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти ж? — спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я знаю сама, що зроблю, — не бійсь! Ніколи говорити — біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла поплід лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла щосили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловік тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один високий підійшов до дівчини. Він

загомонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледве розібрала, що він каже.

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти — то й село по той бік.

А татарин їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не одури і не тікай, а то бачиш оце!

І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце? — голову зрубаю!

— Бачу! — каже Олеся.

Олесі накинули на ший аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона ішла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс із степу, і пішла по їй. Татари їхали слідком за нею. Дедалі ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала:

«Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!»

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у драговину. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видно. Навкруги було темно і пуца така, що тільки той, хто добре знав

ліс, міг відціль вийти, не загрузнувши в болоті. Татари ж лісу не знали.

Високий татарин скрикнув:

— Чого ж ти стала? веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її голівонька схилилася, і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хтойзна-скільки. Люди покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди в лісі. Потім їм нестало харчу. Другого дня треба було вертатися. Послали одного парубка подивитися, що в селі. Парубок вернувся і сказав, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кілька чоловік, і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли в лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть, вони позлазили з коней та й потопли в багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрядувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

* * *

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся, убрана, як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруги співали пташки, вго-

рі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав,— плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жалюючи життя! Дай, боже, всякому такої смерті!

1890. с. Олексійка

ГРИЦЬКО

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так нечасто їв бублики і все маленькі. А надто що тепер був піст — петрівка, їсти було мало чого: хліб, та борщ, та каша або й просто хліб та борщ щодня. А тут бублик — такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь — він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

«Піду в садок — нарву ягід!» — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні,— вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила

сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі.

— Як-то? — спитався Грицько.

— Так, — одказав батько, — як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав: «Ні, вони злі».

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав:

«І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть».

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

— Чого ж ти? — промовив Семен нарешті. — Може, битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: «Ба, який злий!» — і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже-то й рясно... Мати не дають їсти — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що ска-

зав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень — не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю зареш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? Ти? — запитався.

— Я!

— Побачимо! — відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь! — одказав Грицько. — Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападали очі так і зайнялися:

— Не займай! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни — так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулаки. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задержуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

«Піду я краще до річки — там сяду над кручею та й їстиму, і їстиму, і дивитимусь — так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано — невесело купатися. От якби ще хто!»

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє — що вже то за купання без плавання! Ото гарно,

як пливти наввипередки або пірнати — хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявся кидатись у глибіню: впливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний, і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не наслідкував ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

«А що, якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?»

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулася, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

«Ану, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця — чи не шубовсне він у річку?»

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь — ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалася, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний крик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричачи, як несамовита:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько мов!.. горенько мов!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив, і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопає. Грицько трохи не скрикнув: — А що! оце тобі, щоб не бивсь! — А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додола. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене! — крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилиєю відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменяка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було — Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся.

— Хвала богові! — промовив батько, а за їм і люди.

— Ну, хлопче, добрий з тебе козак буде, моторний! — похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

.

Того ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

«Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика?» — подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

1890. с. Олексіївка

УКРАЛА

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Зараз же дехто побачив учителя і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов. Діти стихли і всі повернулись до вчителя.

Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько по-

хнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, все у веснянках обличчя було біле, як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалася Пріська — подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії прикажчиком. Пріська була дівчина сита, добре годована — вона завжди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомонила:

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб! — доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязка — мабуть, налякав її батько п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю й спитавсь:

— Олександрю, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліба та й побігла з школи в двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителю, я тобі малюнок дам...

Учитель ще раз спитався:

— Олександрю, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питаться? Хіба й так не видно, що правда. Бач, що вигадала — красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! Треба!

Учитель сказав:

— Чому ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде й положити в школі, якщо крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,— додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може, воно й не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже.

Той-таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хіба й так не видно?..

Але його зараз же спинено:

— Цить! Василь Митрович правду кажуть. Всі ж треба знати, що вона сама скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі вступилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа, мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що ж, Олександро? Кажі — ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександри зробилося відразу як жар червоне. Але ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська якось помилилася, і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулося у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександру. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому неправда...

— Правда!.. правда!.. — скрикнула Олександра.— Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті стояли шістдесят школярів мовчки, не ворущачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчинка.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— Нащо ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилась. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті, промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано вп'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень.

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми.

Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його, і в кожній руці була якась їжа.

— Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважав її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю...

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадували їй про те, що було. Та й не треба було їй

нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти — такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною і чесною дівчиною.

1891. с. Олексіївка

КАВУНИ

I

Те, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати-вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де ж я тобі візьму і чого ж я тобі дам? Он хліб є. Але Санькові хліба не хотілося:

— Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після нього болять, бо давній. Якби сальця!

— А як і того давнього не буде? — спиталася мати. Санькові це не сподобалось.

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матері в куток. Там павук снував туди й сюди своє мудре мереживо. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став дивитися на павука. Та дививсь він недовго. Їсти таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!.. Он Грицькові дає мати щоразу та ще й такий великий шматок.

— Так то ж багаті люди, синку.

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була б сина задовольнити, та не мала чим. Їй надокучило те скигління, і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти — бери, що є, та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько замовк. Похнюпився, взяв із столу сухий окрасць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і ви-

Йшов з хати. Трохи постояв біля порога, подумав... Куди б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу — у Стецьків. Стецько — це був його товариш. З городу — у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені, — Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати.

— Хто там?

— Це я.

— Та хто ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була гримнула на його:

— Та куди ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Саньком уже поспилися втекти з двору.

Там, на Стецьковому городі, самотньо, поміж огірковим огудинням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушею посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний — чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни — то така добра штука, а він їх ще й не куштував цього літа. Але ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко нового картуза. Що, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну, чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й незчується. А кавуняччя в нього яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном поласувати.

— А звісно — зараз. Ходім!

І товариші побігли.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, «одставний» солдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не лякався, то й Стецько забув про ляк.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видно де Кучми.

— Він тепер спить, мабуть, — догадувався Санько, — пообідав та й спить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді кóтом, кóтом їх, — та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, тому думав інакше.

— А як не спить, а де в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер, опівдні, душно, — усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мерщій. Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою¹⁶ обходили увесь баштан з країв. За ними починалися кавуни.

— Ну, рви! — зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до них.

— Стривай! Це малі — он більші! — одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. побачить!.. Рви тут!

— Не побачить! Лізь! — командував пошепки Санько, випручуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько здорово боявся і казав, уже мало не плачучи й голосно:

— Я не хочу далі! Я вернуся...

— Цить! Почують, то й справді піймають! — лякав його Санько і знов сміливо поліз наперед. Стецько не

¹⁶ Стяга — смуга.

знав, що робити. Лізти далі — страшно, але й назад боявся вертатися без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Ф'ю-і-ї... ф'ю-ї!.. — гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу зирнулися. Обидва були білі, як крейда.

— Ф'ю-і-ї!.. ф'ю-ї!.. — знову різало повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадався, що воно є, і шепнув, важко віддихаючись:

— Кібець...

Над ними у повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде!

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перше. Кавуни часом плуталися в огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло нього.

— Ну, тепер добре! Оце так кав... — почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у нього з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалеко від них чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалеко від цієї осики.

«Боже! Це ж нас піймають!» — подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умирав; дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і змовкло — наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його солдатські вуса так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма вже його хапає. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма із своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ним.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмині руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я!.. не я!.. то він!..

— Ге, тут і другий є! — скрикнув Кучма і озирнувся, а за ним — його товариш. З цього скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш побіг за ним, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернув до Санька. Він йому не дав утікати і зараз же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся і скрикнув:

— А, ви красти! От я ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько шарпнувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене! — мов загарчав над ним Кучма, і його руки ще болячіше потягли хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмівш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік! — сказав, вертаючись, другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знати-мем, чий і той, — тоді до батька підемо. Чуєш, ти, бісеня, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажі, чиї ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався:

— Ач яке забісоване! Ану, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! Пустіть мене! Йй-бо, не буду, ніколи не буду! Пустіть! — почав благати Санько, обливаючись сльозами.

Але Кучма не змилосерджувався і відмовив:

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до нього, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий? — допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, так Кучма лягатиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня! — скрикнув Кучма, розсердившись.— А дай лозини!

Дві дужих руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений, метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знов різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини,— як ножем ріже!

— Дідусю, пустіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А, так ти так! Бий! Бий дужче!

— Скажеш?

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпного болю, але мовчав.

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться. Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь,— чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба... — відмовив Кучма байдуже, але й сам він злякався.— Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на нього бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на нього водою. Те бризкання відживило Санька, і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивитися йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи:

«Тепер уже й сам устане».

Санько й справді встав, але не скоро, — аж надвечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того ж дня він стрінувся із Стецьком.

Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько тільки промовив:

— Ех, ти!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не зв'язався так на Стецька, як перш...

1891. с. Олексійка

ПАНЬКО

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністу:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх, — тоді б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь! — сказав Панько й сам вискочив перший, держачи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за їм з струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі.

Шахтарі мусили розбити цю каменюку динамітом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахилячись, вони пройшли, — чи, мабуть, краще сказати — пролізли у почату нору.

Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, тільки зуби та очі біліли на тих арапських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з їм буде морока! — промовив один.

— Та здоровий! — додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати,— сказав Панько.— Ану лиш давай свердел!

Почали вертїти камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І що б було кращий струмент узяти! — сердився Панько, що порядкував ділом.— А то цим — до вечора не зробиш дірки.

— Та й вечір недалеко,— озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі,— додав один шахтар.

— Не журись! — одказав молодий високий парубок,— зате завтра неділя, погуляємо!

— Погуляємо! — трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сім'ї. Парубок же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибай-голови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тільки б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю? — розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв казна-що.

— Велике лихо! — відмовив парубок.— Як треба буде, то підіймуть та й візьму кращий.

— А воно й справді треба взяти,— промовив Панько.— Ану лиш добудь!

— Круть-верть — зараз буде! — сказав парубок.— Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до каменюки. Двоє почали зараз же крутити цигарки і цо-закурювали їх від лампи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй сім'ї. Сім'ї всього — жінка молода та маленький син, років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя

в Одарки так наче всміхнулося до нього. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька, і йому так схотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже ж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! Завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть «вона», то й собі на всіх, — і на чоловіків, і на жінок, — почав казати «вона». Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже:

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде, — вона не ляже...

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе... Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми! — гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися з струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але все ж каменюка подавалася погано, бо дуже тверда була.

— Та ну його к бісу, — всі руки обшмугляв! — промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком. — Буде й стільки!

— Не глибоко буде, не розірве враз, — сказав Панько.

— Дарма, — удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчувані дірки патрони.

— Ну, хлопці, гайда в цебер! Я зараз позапалюю гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покинувши Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть по смітниках, що ти такий моторний, — відмовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядьку Андрію, а про вас і того нема! — відказав парубок, улазячи в цебер.

— Га-га-га! — зареготалися шахтарі. — От так утяв!

— Утяв! — розсердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили. — Утяв! Якби йо-

му язика втяти, так ото було б добре! А то дуже довгий, — щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

— Стій! стій! — скрикнув дядько Андрій. — А Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з їми. Вони зирнули наниз і побачили Панька.

— Стій! — згукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабивано неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз — ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

«Що бог дасть!» — промайнуло у його в голові. І перш ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блисконуло ясным огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.

.....

Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893. I. 17. с. Олексіївка

БАТЬКО ТА ДОЧКА

I

Мала Маруся зосталася дома сама. Її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було; мати її вмерла, тим вона завсігди зоставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матір'ю жила. Тільки це давно-давно було! Вона ледве пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилялося до неї, а дбайливі руки вкривали її тепліше і тихий материн голос казав:

— Спи, моя голубко! Спи, моє серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося — адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла, — але цей чарівний образ ніколи не зникав з душі бідної дівчини-сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний, бо Марусин дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клапоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була, вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо їй не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сім'ю до своєї сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьковій хаті та й подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити!

Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сім'ї. Там було вже четверо дітей та двоє старих — то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сім'ю, — тож не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не «своя». Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей стане, щоб прогосудувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся — зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убогстві зучила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалювання в цій сім'ї. Вона і свої діти тітка не дуже милувала, та все ж то були свої: хоч і покартає, та й пожалує потім. А Маруся була «не своя», хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалювання.

Еге, вона не знала жалування, того пестливого мате-риноного жалування, що так добре його видко навіть, як гляне мати, як погладе дитину по голівці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і об-раз той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусино-го, приголов'я, зберігся в дитячій душі такий звабли-во-чарівний.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько.

Він дуже любив Марусю, завсігди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була ма-ленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона підрос-ла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чо-го раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку, її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу.

— Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити! — благала, ридуючи, дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько моє, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу, — там тобі не можна жити, — впевняв її батько.

— Я буду там жити, я буду вам пособляти, тільки візьміть мене!

— Дурненьке! Ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили, — це була довга, тісна й брудна будівля. В ній жили робітники й спали всі покотом на одному по-лу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузь-ка, бо між полом та другою стіною ледве можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сім'єю — ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав ду-мати, яким би способом зробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись уга-дати, хто з їх був би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Та-ких родичів не було; були й гарні люди, та хто ж його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його — людина гарна, а Марусі важко в неї жити. Та ще й те: сестра гні-

ватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що, якби й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сім'ї були. А що, якби й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть, так буде, що її не дадуть йому, та але ж: догнав — не догнав, а побігти можна. Та й єсть одна землянка-пустка, — правда, така, що вже гіршої й не буває, так що ж його зробиш? А проте таку негодящу, може, швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже, — як потрапиш до його в слухний час, то, може, й дасть.

А вже й гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А якби Маруся — от би добре було!.. Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть, у слухний час він прийшов.

— Нащо тобі землянка? — допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маленька, дак не можна їй у казармі жити, — казав Максим.

— А чом же вона з матір'ю не живе?

— Бо нема в неї матері, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба ж можна в казармі з нею? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій земляночці, — однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

«А воно й правда, що розвалиться», — подумав управитель і згодився. — Ну, гаразд, — можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) погнулась усередину від землі, що на їй було насипано; одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі.

Не дожидаючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був заходжуватись хату мазати, та не було коли.

«Хай уже Маруся сама вимаже», — подумав Максим і, скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана: вона здавалась їй чудово гарною, бо ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату, а комин помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, щоб були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву, — і от уже й хата така, як треба, стала.

Вже ж, мабуть, і раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який же він був радий, що взяв Марусю до себе! Щодня тепер він приходив з роботи не в брудну, вонючу й тісну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадіти, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та спокійно. Щодня вранці-рано Максим ішов на роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сім'ї. Тим на неї накинута було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапилося, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Отож, що сама знаючи, а що батька питаючи, вона, як уміла, варила їсти. Не завсігди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй узнаки, — ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак! Ну, та це ще не велике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завсігди добре хотілося їсти ввечері.

Кажу — ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею, — скрізь таких нір та печер понаробляють. Отож як залізе Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землею, дак уже й не вилазить звідти весь день, — там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає — так, не дуже варить, а більш вчорашнє доїдає. А вже ввечері як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то звичайно шие. Шила вона поганенько, та все ж полатати одежину яку могла, — то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпини теж на шахті робив, а Горпина часом учила дівчат шити. Маруся замкне свою хатку, та й біжить до неї вчитися. А то часом двітри дівчини подруги прибігали до неї шити, — щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечері приходив Максим, а в свято, то й увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде, бувало, не дждеться, як загуде машина ввечері, — ото, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде — вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой, які ж ви чорні, татку! — мало не щоразу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у арапа, — тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до вподоби? — сміється Максим. — Ну, то давай умиватися!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

— От і вже! — каже він.

Маруся вилазить зі своєї схованки, прибирає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обоє за столом, а на столі в мисці гарячий борщ парує.

Повечерявши, вони розмовляють.

В старовину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі — з брудом, з пияцтвом та іншим. Він поспішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хотілося спати, і щовечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблять. Вона здригалася з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі, а та нора ось-ось завалиться й засипле його навіки, — лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це були такі сумні, такі солодкі розмови!

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмуране життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого щастя над те, коли чоловік має клопоть свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а якби хазяйнувати можна було, то залюбки кинув би він шахти. І ото розмовляючи одного разу так увечері, він звірив дочці свої мрії.

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— А що, татку?

— А добре було б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

— Ой і гарно ж було б, господи! — скрикує Маруся, й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно... — каже Максим. — Якби-то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой купіть, татку, купіть!

— Не дуже швидко й купиш! На це треба грошей. Та ще хіба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

— Ну, то що? Ми назбираємо грошей на струмент, і на воли, й на все.

— Не легенько його збирати, дочко! А проте — бог допоможе. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачуєм на себе ми не багато, — то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

— А довго ж?

— Та таки довгенько, дочко, — зо два чи зо три роки ще.

Маруся зовсім засмучується.

— Та й довго ж! — каже вона, знову похнюплюючись.

— Довго? Ні, це ще не довго! Та й не можна раніше. Треба, щоб ти підросла, справжньою господинею стала. Бо хто ж у мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять років, а за три роки буде тринадцять. І то ще мала будеш, — не впораєшся. Та дарма! Візьмемо до себе бабу Оксану, — вона порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кріпка собі жін-

ка, бездітна, безжаття; колись була вона хазяйкою, а як умер чоловік, пішла ходити по наймах та й ходила вже років з десяток. Максим знав, що вона могла б пособити йому і залюбки пішла б до нього, бо в його хаті була б вона не за наймичку, а за господиню.

— Та навіщо ж її брати? — сперечається Маруся. — Наче я сама не впораюся! Та я і вдень, і вночі робитиму.

— Ну, воно трохи важенько без відпочинку день і ніч робити, — сміється Максим, — а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

— Та вже хай приходе! — говорить врешті Маруся. — Вона не сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягти свого.

Вони zostалися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не щовечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без їх воно було б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Якби не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було б життя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а це такий малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити, — вона-бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Отож, поробившись так ще два роки, Максим зібрав стільки грошей, що міг би вже собі клопоть поля купити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо дожидався ярмарку весняного, що бував у ближній слободі. Як же прийшла весна, купив Максим зерна, найняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й зважився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, і дочка так-то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила б не то дні, а й години, що до тих зелених свят zostалися, — та шкода, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час — довший за ті три роки, що вони вижили тут. Та вже ж хоч і як довго час той

тягся, а таки й йому край приходив. Сьогодні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день зосталося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко, — відмовив Максим, — у суботу гроші за тиждень віддаватимуть, — а тоді гайда!

— Ой господи! як же ж то ще довго до суботи! — зітхнула Маруся.

— Та вже якось доживемо! — розважив її батько. — Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько поприбирала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечно вже зійшло. Надворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала сьогодні сорочку батькові, та таку, що сама всю пошила, а це було вперше. Ця робота була їй така люба, що вона швидше одвернулася од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шисш, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси та якого це клопоту буде. Та дарма — якось воно буде, а як улаштуються — от тоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела! А коло хати Маруся квіток-квіток понасаджує, — от як у її матері було — це так кажуть, бо вона сама не пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитиме садовину в тому садочку, що вже там є. От добро — свій садок! Вийдеш у його: сонечко сяє, пташки щебечуть, вишеньки червоніють — вже ж і гарно!

Маруся всміхнулася радісно та й... схаменулася. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шие вже. Трошки засоромилася та швидше знову до роботи. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує — гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалася тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши, — знову до шиття. Чує — й машина гуде, — це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошила Маруся так ще з годину. Коли чує — ма-

шина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде, — а тепер же нащо? А проте вона недовго тим цікавилася і забулася була про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом чує — гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить та кричить щось.

«Що воно за знак?» — подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила — біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

— Галько! — гукнула вона до неї. — Галько! Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой, що ж там зробилося — шахту залило! — ледве поспішила казати дівчина, бо дух її від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі ж хто казав? — спиталася Маруся.

— Та люди ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди! — казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті робив її батько, — то це й його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

— Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала! — скрикнула Галька, підбігаючи до неї. — От спасибі богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусю, в якій?

— У новій...

— От бідна ти!.. — пожаліла Галька. — Ходімо ж туди!

— Ходім! ходім! — одразу стрепенулась Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так-бо швидко, сестричко! — пручалася та. — А то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібра-

лася вже чимала юрма, — тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держачися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідю дотовпились аж на середину між люди. Там вони побачили — якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з ім сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловік з шахт! Обидва смоки з локобельчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, та як же воно було?

— Так! — відмовив Семен, сидючи й кривлячись часом, певне з болю. — Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк, — а вода так і суне! Кинулись бігти, — так хіба ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!.. Зараз я Івана й загубив, — утоп, мабуть, бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою — лусь! Почорніло мені в очах, — от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого — мабуть, не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта, — пропав би! Ну, а з похідної винесло на білий світ.

— А правда, — казав якийсь шахтар, — у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твое!

— Та звідки ж та вода взялася? — допитувався другий шахтар.

Хтось одмовив:

— Та з старої шахти. Уже, мабуть, з рік, як вона повна води — залило ж. Вони, мабуть, підійшли під неї або до неї та й пробилися туди, — от воно й залило.

— А ти хіба знаєш?

— Авжеж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер углиб вода пішла.

— Лихо та й годі!

— А скільки людей у шахті? — спитавсь управитель десятника.

— Та, хвала богові, не багато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там, — відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печера йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди... Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді, — вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підождала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тим часом людей прибільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маленький, і почали їх становити.

— А ця чого тут? — здивувався штегер, Марусю вздрівши. — Геть звідцїля, тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

— Чуєш, іди звідцїля!

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене! — скрикнула вона. — Там татко!

Штегер несамохїть пустив її руку.

— Що там таке? — спитав управитель, підходячи.

— Та ось, — показав штегер, — дівчина. Батько її там.

— Одведїть її звідцїля! — звелїв управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу! Я не піду! — і пручалась, і благала Маруся. — Дайте мені тут сидїти: я нічого не робитиму, я тільки ждатиму!

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой господи, чия ж то? — почувлося поміж їми.

— Максимова.

— От сердешна сирота! То матері не було, а тепер і батька нема.

— Одведїть геть жінок та дітей! — знову звелїв управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотїла йти.

— Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко!.. Ой, там же ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

— Дівчино, йди звідця, — тут становитимуть машини. Машини витягнуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька вирятовано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла на бік. Вона сіла на ту каменюку, де попереду сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видко було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишки вода, лилася просто на землю й стікала туди, наниз, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі як було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на каменюку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруги неї, — уся-бо її увага повернулася на одно — на воду.

Але вода не подавалася. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків.

Проминуло півгодини, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся.

Вона й тепер сиділа на каменюці. Її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалася нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалася так, що оком не можна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не наслідувалася, потім таки встала і підійшла до одного робітника.

— Дядьку, — несміливо почала вона, — чи скоро?

— Що — скоро? — спитався трохи сердито чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?

— Ге-ге, дівчино! Ще довгенько тобі дождатися! Ще днів з п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її

татко ще живий. Він, певно, обрятувавсь у який закапелок, — такий, що й вода туди не досягне, — там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже ж цьому правда? Та'дже ж у татка нема чого їсти, — він умре з голоду, коли п'ять день просидить у шахті, не ївши.

Ой боже ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти з голоду? Відолашна Маруся морочила собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть якби життя своє віддала, то й тоді не могла б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була зостатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона ввійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл та й зацікавилася так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву.

Вона прокинулася несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави насеред хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява — чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому не видна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя — чи то ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова збилася об худі коліна?

І вона ридала.

Чи довго це було, — вона, звісно, не знала. Але дедалі плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалось, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але в горла вже не ставало змоги вилити голосом безнадійну

муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін та так і занімала, і якби не здригалося іноді тіло її перемучене, була б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазирає у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з темряви стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така сама робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула з ляку: за весь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на піваршина. Знесилена сіла вона на ту каменюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дождатися й діждатися.

І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушились робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями, повної води, й ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на каменюці. Робітники вже не прогнали її. Їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там, глибоко попід землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігла Галька, приходила Горпина, — та жінка, що вчила її шити, — вона ледве промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти пиріжок, що принесла їй з дому.

Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої ледве зрозумілі благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулася іще вночі — сиділа й дожидала світання.

Ледве свінуло надворі, — вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те ж: метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було

видко,— вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія починала зникати, і пекуча німа туга безнадійная обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Адже вода позаливала всі закапелки,— чи то ж виберуть її звідти? А якщо й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмер з голоду. Умре? Боже мій милий! А тепер? Може, він уже тепер умер, може, вже давно залила його вода? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала в'являти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею, залізши у найдальшу від води нору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало її душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто! І, мабуть, краще було б, коли б вона не жила вже на світі, коли б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити?

Вона просиділа весь цей день німа й непорушна. До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому,— сподівалася, що вночі, може, виберуть воду. Вона лягла долі біля того каменя, зібгавшись, як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укрив сердешну своєю світою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивилася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світлом од машини, од ламп. Вони все робили, вони не спинались: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каменюку. Сівши, почувла, що їй погано якось. Вона встала. Ледве встала,— відразу здалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека — все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту ж мить упала додолу непритомна.

Прочнулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шие. Чого ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Вже прокинулася? — промовила вона й підійшла до Марусі.— А що, як тобі?

— Та нічого,— відмовила Маруся.— А чого це я, тітко, у вас?

— А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе приніс.

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день? — спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер? — скрикнула Маруся.— А татко?

— Татко? А ось стривай, скоро й про татка довідаємось,— ось-ось уже воду витягнуть уско.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні.

— Четвертий день?

— Еге.

— А я ж як це?

— Та вчора вдень і вночі і сьогодні все спала, хвала богів. Як тобі тепер?

— Анічогісінько, я піду туди.

— Ні, дочко, ти не ходи! Гаразд, що хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

— Ну, на, напийсь,— тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну, лягай же, дочко, та лежи,— промовила Горпина.— Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз прийду — тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусить побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може, вона зустрине татка.

Вона скопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж звичайно. Підходячи, Маруся почула слова:

— Вагончиком спуститися, вагончиком!

— Так не пройдеш туди — грязюка, слизько, а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в йому звичайно возять вугіль. З його одірвано верхню дошку, й один шахтар сів у його.

— Ти ж гляди, — наказував йому штегер, — скоро що не так, — гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долізти куди треба.

— Боже благослови!

— Рушай!

Шахтар перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик, прив'язаний до кодоли, що потроху розмотувалася з барабана. Та це було не довго.

— Стій! Стій! — почувлося зсередини, з шахти.

Люди спинили коня, що крутив барабан.

— Назад!

Барабан закрутився назад, кодола коротшала, і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

— Нема ходу, братця! Всю дорогу поламало.

— Яку дорогу?

— З дощок намощену, що по їй вагончики бігають. Далі не пройдеш.

— Що його в бога робити? — бідкався штегер. — Біжіть до управителя!

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту з старої, з тієї, де вода була. Шахта була сторчова, і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись до тієї шахти, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб не зостатися позаду.

— Давай цебер! Чуєш, швидше! — гукав штегер.

Поспішаючись, поставили барабан, причепили цебер. Штегер сам став у нього.

— Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувся і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна.

Врешті стали і дожидались. Дзенькнув дзвоник, — барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад.

Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято з шахти.

— А що? як? — почали всі його питатися.

— Можна! Дірка, що вода крізь неї пробилася, страшна. Крізь ту дірку й можна туди долізти. Хай зомною ще хоч двоє стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер. Їм подали кілька пляшок з молоком та хліба — це щоб підкріпити тих, які ще живі.

— Боже поможи!

— Спускай!

Цебер з людьми зник у ямі.

Маруся протовпилась аж до шахти.

— Та чого це тут дівчина? — скрикнув управитель, її вздрівши. Але зараз-таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою.

Стояла й дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався, не озивався. Глибока шахта прогинула людей і не вертала.

— Довго шукають! — сказав хтось.

— Якби дав бог, щоб хоч живих найшли!

І знову всі замовкли, дожидаючися...

Проминула вже, мабуть, година. Без краю довгою здалася вона всім, а найбільше Марусі! Звістки з шахти не було ніякої.

Врешті мотуз, проведений з шахти до дзвоника, заворушивсь, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

— Тягни!

Барабан пішов спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Маруся ледве дихала... Хвилина... дві... три — і ось, ось цебер!..

В цебрі стояв штегер з одним робітником і піддержував обрятованого чоловіка.

Але це був не Марусин татко.

Обережно вийняли з цебра привезеного.

— Багато живих? — спитавсь управитель.

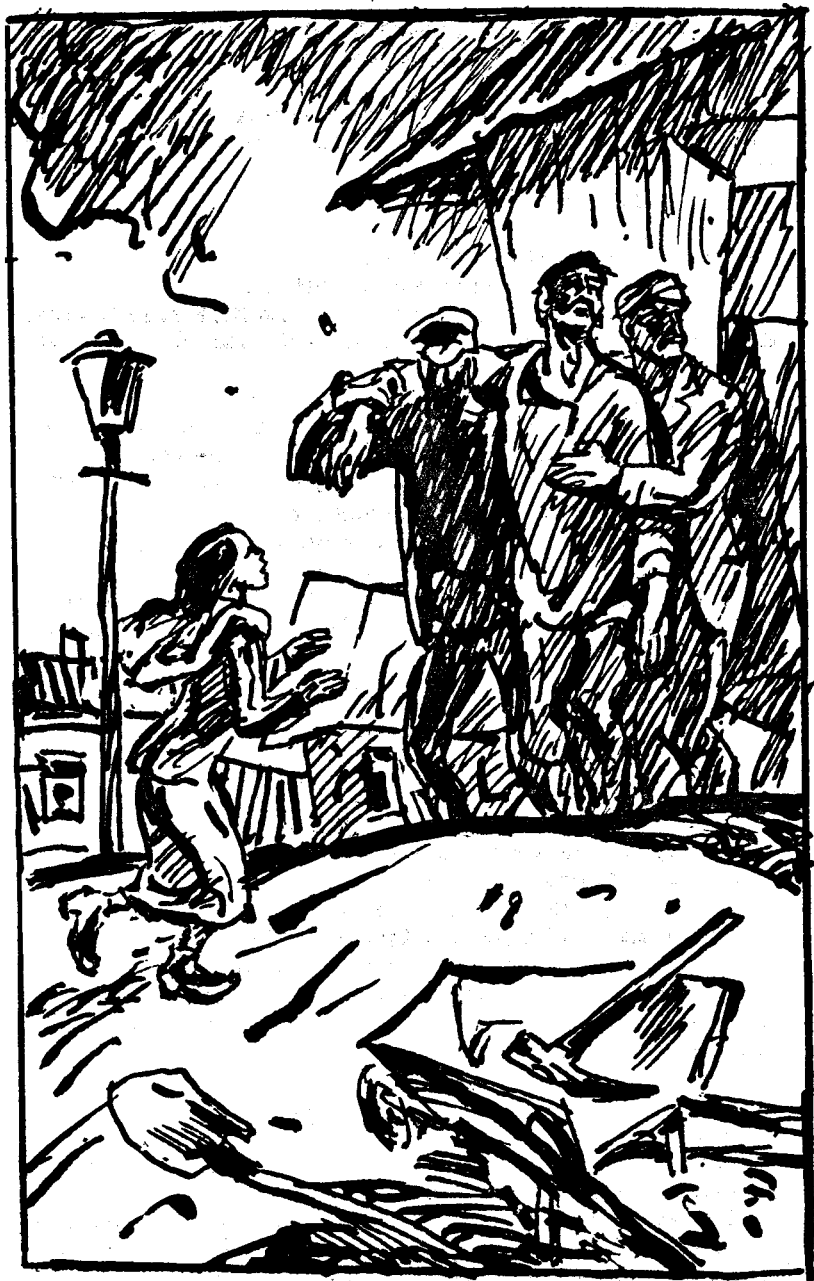
— Усіх троє, — відмовив штегер, — оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток, такий, що й вода туди не досягла.

— А ті?

— Двох бачив — утопли, а більше нема. Та, мабуть, не минула лиха доля.

Цебер знову пішов наниз, а хвершал кинувся клопатися коло обрятованого.

Проминуло ще з півгодини — знову дзеленькнув дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся випросталась — готова в цю мить до життя й до смерті.

Ось знову цебер — і в йому був не її татко.

Штегер сказав, що живих троє. Третій повинен бути татко. Не може бог так дуже не пожаліти її, щоб відняти від неї татка. Адже він добрий!

«Господи! — молилася вона думкою. — Адже ти добрий! Верни татка! А ні — то візьми мене до його!»

А тим часом цебер давно вже пішов наниз. І як почулося «піднімай!» — Маруся притисла свої худі рученята до грудей з усієї сили і, широко розкривши очі, втупила їх у чорну глибоку шахтову яму.

Повагом піднявся цебер.

Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це був — Максим.

Ледве ступив він на землю, ту ж мить Марусині руки обхопили його. Припадаючи до його, вона скрикнула:

— Татку! любий! живий!..

І змучена дівчина впала непритомна до ніг батькові.

Максим пролежав кілька день у лікарні, а потім кинув шахти. Удвох з Марусею вони повернулись у своє село.

Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо.

1893. IV. 13. с. Олексієва

ПОКУПКА

— Здорові були!

— Здрастуйте! А чого завгодно?

— Та он синові треба... — Голос у старого ввірвався.

Крамар Уласович глянув на сина. Молоде обличчя років двадцяти — ще й вусів нема. На щоках рум'янець, як у дівчини. А сам худий, як смерть. Закашлявся і кашляв довго, захопившись за груди. Крамар зрозумів, що він хворий.

— Мабуть, лікарства вам треба. Кажіть — якого. Всяке є: скопитар, липовий цвіт, синій камінець, грудна трава...

Уласович, проміж бакалією й крамом, держав і оті «лікарствія», бо знахарки й бабки іноді посиляли до його людей, як у самих у їх на той час не було чого дати.

— А то ще є декохт: недавно з города привіз, дуже пользовитий, — додав він.

— Не хоче вже він нічого! — безнадійно махнув рукою сивий батько.

— Хіба не пособляється?

— Де там!.. До трьох бабок його возив, і до тройчатського Охріма, і до оврамівського лікаря... Скільки він тих ліків попив та розтирок усяких порозтирав, — нічого!

— Чихотка?

— Атож...

— З чого ж воно сталося?

— А бог його знає!.. Каже лікар: спав по весні на сирій землі — та й застудився. Ми на сирій землі змалку спимо, та й нічого. Де ж таки, щоб із того сталося!

— Так бог дав!.. — тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти. Батько дивився на сина. Його старе, порите глибокими зморшками, загоріле обличчя якось мов іще дужче зморщилося, зобгалося, а очі йому поняло безнадійним жалем.

Парубок позирнув по крамниці, де б сісти, побачив осла, сів і довго ще віддихувався, а батько все дивився на його.

— Оце тебе так пил давить, сину. Всю дорогу пил такий був...

— Еге, пил...

До крамниці вступили двоє селян. Поздоровкалися, привітали з неділею й побачили хворого.

— Ба! Це ти, Якове, возив, мабуть, свого Андрія до діда?

— Де там, Панасе! Уже й лічитися не хоче.

— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?

— Сину, та ти ж у нас один. Хто ж нашу старість догляне? Кому ж я хазяйство передам?

— Мотрі та Семенові все віддасте, тату. І то ж ваші діти.

— Е, дочка — чужа дитина, а зять — не син. Та ти ж іще молодий, сину! Тобі б же ще по степу з косою пішатися... Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.

— Такий мені вік бог дав... — одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг. — Годі про це, тату, — набирайте чого треба.

— Та нехай і так, сину... Приїхали до вас, Уласовичу, набрати йому на смерть.

— Як-то — на смерть? — спитав Уласович. — Він же ще живий!

— А що ж я з їм зроблю? Хоче за життя набрати всього сам, щоб похорон був такий, який самому до вподоби. Оце їздили до церкви — висповідався й запричастився, а тепер каже набирати.

— Еге, — додав парубок, — уже ж я висповідався й запричастився... от наберу ще собі чого треба, — тоді вже на смерть зовсім готовий...

— Добре діло, добре! — промовили чоловіки. — Як сам тепер схоче, так і буде.

— Ну що ж, можна й на смерть, — згодивсь Уласович. — Зараз вам треба попові та дякові хусток на свічку.

— І під псалтир, — додав батько.

— Глядіть же, тату, нехай псалтир читають як годиться, все, а не перекидають... А то мені погано буде й у труні лежати... Ви вже золотого якого накиньте.

— Накину...

— На хрест та на корогви треба хусток, — нагадував крамар.

— На хрест та на корогви не треба, — відказав хворий, — мати рушниками поперецьязують... Я, тату, не хочу білої труни, — наберімо чого чорненького, дешевенького, — нехай виб'ють. І віко горбате нехай зроблять.

— Та це можна.

— Оце вам і чорненьке, саме годяще буде, — показував крамар.

Набрали на труну, щоб вибити, купили ще дечого.

— Ще пряників дітям треба взяти, — нехай маленькі за мою душу поласують... А мед дома є...

— Усе, синку, хвалити бога, є, — от тільки тобі здоров'я бог не дає.

— А от і забули серпанку на руки.

— Еге, забули... Дайте й серпанку!

— Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані!.. Несуть її в труні, а сонце так на неї й сяє, а півчі як заспівають, як заспівають вічну пам'ять!.. А народу сила... і всі плачуть... Хто й не любив покійну, дак і той плакав... Так гарно, що всяке вмерло б, аби так поховано.

— Не стаче в нас сили на півчих, сину.

— Та я знаю, тату... Ви тим не журіться, — це я так...

— Здається, ти й сам, хлопче, співав на крилосі? — згадав Уласович.

— Співав... поки голос був...

— Хороша штука церковний спів...

— Хороша... усякий спів... Як вийдеш у степ та пустиш голос... Трава хвилями хвилює, сонце на їй вилискується... а воля навкруги, така воля!.. Так би й полинув, коли б крила... І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..

— А ладану треба? — перепинив Уласович.

— Ні, ми в титаря візьмемо,— казав заїхати після служби... Усе вже тут купили, тату? Тепер треба до титаря: свічок, хрест у руки...

— А я ж сподівався, сину, що в тебе плуг у руках буде!..

— Годі вам, тату!.. Не знаю, може, ще чого треба? Коли б не забути! Може, ви, тату, що здумаете?

— Не думається мені, сину... Там титар скаже,— він сам знає, чого треба.

— Та й нам щоб не забути... Щоб усе було добре... Бо то ж моє прощання-розставання з світом білим буде...

Заплатив батько, забрав покупку й пішли. Старий звів сина з східців і посадив на віз.

— Грубий народ,— казав крамар Уласович до свого нового покупця, тутешнього вчителя.— Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чуття! Та я тільки згадаю про смерть, то так увесь і похолону.

— І хочеться ото вам балакати про таке! От, лучче про смерть не згадувати,— відказав учитель, і його нервові обличчя так і перекинулося.

А батько з сином поїхали до титаря: свічок купити, хрест у руки...

У руки, що мали догодувати до смерті батька й матір та й собі збудувати нове щасливе життя.

1900. ж. Чернігів

ПАЛІ

Уже й не знаю, пані, як вам і розказувати про своє лихо, бо таке воно болюче, що й казати важко. Та таки треба казати... Бо ви ж таки, пані, розумні, а пан на законах знаються, то можете мене, невидющу, напутити: куди мені податися, як мені своєму гореньку гіркому допомогти? Ви ж, як у вас Харита моя служила, то нас раз у раз запомагали і добрим словом пораду давали. До кого ж мені, вдові, тепер і податися?

От, думала при дітях віку дожити, що й смерті моєї доглянуть, а тепер он я!.. Вони добрі до мене—і дочка, й зять,— дак коли ж лихо не минуло...

Що й почати — не знаю як... І все воно з сварки повстало,— от як посварилася наша громада з економічеським управителем, з Паценком. Та де ж таки й не посваритися? Скільки год ми в його степ на сіно брали... Ви ж знаєте, що в нас січня того як кіт наплакав,— уже з початку зими не стає свого. А він узяв та торік і не дав. Він і давав, та по два карбованці на десятину накинув, та ще каже, щоб кожен хазяїн по три вози лози йому з болота привіз. Де ж таки видно таку ціну та ще й одбутки? Кинулися наші по інших економіях, так де там! Усюди вже повіддавано. Та ще й те: округи нас усе цієї та й цієї економії земля, а інші землі — хтойзна-де. І як же нам з такої далечини сіно возити? Шукали-шукали, бідкались-бідкались, та й змов до Паценка.

Вже й по два карбованці доточимо, і лози привеземо,— тільки дайте сіна!

Та де тобі!

— Тепер,— каже,— дак і до мене, а то не хотіли. Не дам!

Давай наші просити, давай благати — ні! Як затявся не дати, так і не дав.

— Треба,— каже,— вас, мужлаїв, провчити, щоб ви знали, як слухатися. Сам покосю, а тепер у городі полк стоїть — усе солдатам продам.

Косарів звідкись понаводив і покосив і все до зилночки у двір до себе позволив, а восени справді все у поле продав, а нам не дав нічого — щоб провчити.

І провчив же!

Наші вже бачать лихо, та так із тим сіном бережуться та потрошку товарів дають. Та хоч як береглися, а тільки до половини зими дотягли. А там хоч поріж скотинку, хоч сама хай здихає. Дехто попродав, а дехто кинувся по далеких світах сіна добувати. А воно ще, як на те, не дуже й уродило торік. Поїхав і мій зять Михайло. Їздив, їздив і таки добув два вози сіна. Та хіба ж того надовго стане? І соломи вже не стає, бо й хліб же не вродив. Поїла скотинка, що було, а сама вже така, що й ребра світяться. Як глянемо з Харитою на корівчину, так аж сльози побивають. Бички в нас були, пара доморослих — самі вигодували й викохали, такі гарні, уже на весну й у плуг можна було благословитися,— продав

Михайло. Тільки корівчина та коняка й zostалися. На силу ходять.

Молока вже нема,— діти плачуть:

— Недобрі баба, недобрі мама: то давали молочка, а то вже й не дають.

— А, мої голуб'ята! Коли б я приміла ¹⁷, я б вам свого серця вколупнула!.. Коли ж корівка не дає!

Пішли вони, двоє меншеньких, дівчатка, до корівки:

— А чого ти молочка не даєш? га?

А тая корівка стоїть, похнюпилася,— тільки жива. Облили мене сльози...

Так-сяк до весни дожили. Половини худоби село збулося: попродадо.

Прийшла весна. Повипускали бідолашну тую тварину на зелену зілиночку. А самі до Паценка:

— Помилуйте вже, не карайте! Як дайте, то дайте!

— А,— каже,— навчилися слухатися! Добре, дам, да тільки щоб ви мені байрачок одступили, бо він не ваш, а економічний.

А байрачок — то в нас такий клаптик серед поля є. Колись там лісок був, да вирубали, тільки три дерева стоїть та трава росте. І саме на межі з економічною землею той байрачок. Дак ото й зачав Паценко позиватися: «Це,— каже,— по планах виходить економічне». А ми кажемо — наше. Позивались, позивались, і довго це було, і таки не випозивав нічого Паценко: нам той клопоть зостався. Дак ото тепер щоб оддати його. Чи то ж видано? Тільки ж там і є де пастися худобі нашій, а більше й ніде. Чи то ж можна за так оддати його? Ні в світі божому!

— Ні,— кажуть наші,— ми байрачка не одступимо!

— Коли ж так,— він одказує,— дак нема ж вам і степену.

П'ять разів ходили до його — не дав.

Тоді вже й наші розлютувалися. Де ж таки? Це ж усієї худоби, всього хазяйства збудься та й іди з торбами попідвіконню. Провчаш ти нас,— ну, й ми ж тебе провчимо! Удруге вже не будеш так над нами коверзувати!

Надумали вони накарати Паценка.

А ми, жінки, того й не знаємо, бо вони від нас ховалися,— це вже тепер виявилось, як воно було.

¹⁷ Приміти — моги.

Посходилися нишком у громаду та й давай радитися, що його робити. Рада в раду, рада в раду, а далі хтось і каже:

— Спалімо йому все сіно на степу: нехай ні нам, ні йому. Знатиме, що як нам не віддасть, то й сам не поживе,— то вдруге віддаватиме.

Котрі пристають на це, а котрі кажуть — ні. А далі всі й пристали.

— А хто ж,— кажуть,— палитиме?

Присудили жеребки на двох кинути: кому припадуть, то ті й підпалять.

Почали кидати жеребок, а наш сусіда Гапон і каже:

— Страшно, як піймають: на Сибір запровадять. Дайте не самі будемо палити, а дітей пошлемо.

— Як-то дітей? — усі здивувалися.

— А так! — говорє.— Дітям нічого не буде, бо то діти: ані судитимуть їх, ані каратимуть, хіба чуба намноуть, як довідаються; та й не довідаються, аби хлоп'ят метких та розумних на це добрати.

Знову рада в раду, рада в раду — і таки ввадили дітей послати. Тут уже годі жеребок кидати, а заходилися хлопців перебирати — які розумніші. І таких щоб невеличких: щоб не суджено їх. Сама громада й вибрала: Гапонового Стецька, та Василя куминоного, та нашого Петруся. І так громада звеліла, щоб самі батьки нищечком синів понавчали, як і що треба робити, та й послали. І заприсяглись усі про те мовчати, нікому й словечком не пробовкнутися.

Отож як Михайло заприсягся, то вже він нічого й не сказав ні жінці, ні мені,— дак ми й не знали, що таке лихо на нашого Петруся впало. А він такий меткий та моторний хлопець, дак його й обібрано,— бодай би того обібрання й довіку не було!

Воно хоч і мале, тільки восьмий рочок йому, а таке втішне було... Все було Михайло з Харитою сваряться за його: той до себе тягне, а та до себе. А воно своєю білявенькою голівкою і туди, й сюди никає. І до мене прибіжить, приміляється:

— Бабусю! А чого на вас така свита драна?

— Бо нема за що нової справити.

— Я як виросту, то зароблю багато-багато грошей та й справлю вам свиту теплу-теплу, бо ви старі, дак вам треба, щоб тепло.

— А мені ж що справиш, сину? — вже не втерпіла мати й озивається.

— А вам куплю намиста й дукачів, бо ви молоді, дак щоб гарні-гарні були!..

Мати так і засяє.

— А татові шапку смушеву сиву — як у старшини...

Це ще як менше було, то так утішає нас. Мати й не наслухається його. А підросло, то вже й до роботи береться саме, і підганяти не треба. За погонича ходить, а на плуг поглядає:

— Тату, може б, ви одпочили, а мене за плуг пустили?

Дак ото ж, кажу... Наші люди трохи вхопили трави, та мало і дуже далеко довелось найняти. Да що вже робить? І тому раді.

Минає весна, літо вже наступає. Поросли трави високі, поросла і в Паценка трава. Скоро й косити. Покликали батьки своїх хлопців та й давай їх навчати:

— Отак і отак,— підіть і підпаліть! Та нікому не кажіть — і матіркам.

А хлопцям хіба що? Все малеча. Найстарший кумин Василь, та й тому тільки десятий год,— де ж їм розбирати, що й до чого? Вони ще й раді.

Кумин Василь потім усе й розказував, як воно було.

Серед степу був зрубок невеликий. Там поміж травою хмиз сухий валявся, а то ще наші троє батьків нишком уночі туди соломи віднесли та й розкидали поміж зрубком і далі поміж травою — щоб швидше зайнялося. І хлопців у той зруб направили, воно ж там і схватися легше.

Набрали хлопці сірників та й побігли в степ. Зрубок од шляху далеко, до його стежечка — міжник серед трави біжить. Вони тією стежечкою хильці-хильці поміж травою та й прибігли у зрубок. Притаїлись там та й обзирають, чи не йде хто, чи не їде. Діждалися такого часу, що ніде нікого не видко — ні серед степу, ні на шляху, та й ну до роботи. Нагребли купку соломи, почали підпалювати,— добре розгоряється. Літо пекуче було, все повисихало. Стецько ж та Василь із цього краю пораяться, а Петрусь:

— Я,— каже,— ще з того краю в зрубі підпалю, щоб швидше горіло.

Та й побіг.

А вітер такий — аж реве! Поки там соломи нагрів та поки підпалив — може, не зараз і зайнялося — аж уже й з другого боку полум'я сухим хмизом та соломою біжить. Він вискочив, а товариші вже геть од зруба навко-

лішках у траві поприпадали та й дивляться, що з того буде. Прибіг і він до їх та й собі став дивитися, як огонь огня наздоганяє. А Василь кумин глянув на його та й каже:

— А де ж твій картуз?

Лап він за голову — нема картуза. А йому батько тільки оце новий картуз купив, дак воно страх йому раде було. Мабуть, як вискакував зо зрубу, якась гілляка збила, а він за поспіхом і не помітив того.

— Це ж,— каже,— я там його загубив. Скочу візьму.

— Не ходи,— кажуть,— бо он уже як близько вогонь до вогню: ще згориш.

А вогонь так і насуває, так і жере і траву, і зруб. З одного боку цей вогонь розгорівся, а з другого той наступає. Тільки між їми ще невеличка смужка не спалена.

А йому ж то жалко картуза. Як кинеться туди!.. А вітер як ірвоне, мов буря, полум'я як бухне,— так його й покрило... Тільки крикнув, та вже й нічого...

Тільки крикнув...

А хлопці злякались та назад у село. Прибігли, заховались у повітку до Гапона та сидять нишком,— уже бояться й признаватися, що скоїлось. Приходить Гапониха.

— Ви чого тут?

Вони мовчать... Білі-білі та аж трусяться. Вона таки в їх допиталась,— усе й розказали.

Гапониха до нас. Я та Харита в хаті були.

— Ой, сусідоньки! Чи не знаєте ж ви, що ваш Петрусь ізгорів?

Ми так і поніміли. А Харита широко очі розкрила та дивиться на неї, дивиться... А Гапониха розказує... І не дослухала Харита — як крикнула, як побігла... Я за нею, а вона вже за двором. Діти маленькі гралися в дворі, побачили, що мати побігла, та в крик, та за нею... Я дітей поки припинила, а Харити вже й не видно. Побігла б я за нею — так де вже мені, старій! А тепер злякалась так, що й ноги не несуть. Коли на ворота Михайло возом.

— Михайле, рятуй сина!

Він як почув, так і стрепенувся:

— Чого це ви, мамо?

— Казала Гапониха, що згорів у степу.

Він уже й коня завертає. Я вчепилася за віз:

— Стривай, не кидай мене!

Скочила я на віз; Михайло погнав коня так, що тільки курá по дорозі курить. Перебігли селом, вибігли в степ, аж усе небо в димах, а вже геть далеко широка смуга вогняна, довга-довга, іде понад землею, іде й жевріє, за собою чорну пожарину покидаючи.

Харити не видно: мабуть, не шляхом, а навпростець міжниками побігла.

Жене Михайло коня, зуби зціпивши, блідий та страшний. Я за полудрабки держусь.

Серед пожарини кущики стримлять обгорілі. Отож і Петрусь там.

А може, хлопці збрехали або, може, не побачили, як він вискочив на другий бік?

Добігли до зрубу, вскочили в його. Михайло попереду біжить, а я за їм плутаюсь... Не видно Харити. Добігли на край зруба...

Лежить вона там, і Петрусь лежить, вона біля його впала...

Нахилився батько над сином. Обгоріла, почорніла білява головонька... Обличчям до землі припало. Повернув батько голову синові та й застогнав:

— Очі,— каже,— очі!..

Все личенько спік огонь і очі виїв.

— Сину!.. Сину мій!..

Мовчки підняв батько сина і поніс до воза. Ручка в його звисла, а в її картузик недогорілий... одяга, спеліла, опадає... Положив сина Михайло на віз, тоді жінку підняв і її біля сина положив,— вона й не почувла того.

Завернув коня, веде його сам. Я за возом насилу йду.

Згодом, мабуть, вітер Хариту обвіяв: очутилась, підвелась, мене побачила.

— Мамо,— каже.

А далі зирк набік, а ті випечені очі на неї як глянуть!.. Скрикнула, зірвалася з воза та й подалася просто до села — біжить і кричить... біжить і кричить... Ми вже її і не здоганяли.

Уїхали в село, люди обступають, розпитуються: а ми й слова не промовимо.

Уїхали в двір, уніс Михайло сина в хату, положив на полу...

Тільки положив, а тут уже й урядник набіг... А там становий, слідство, допитують усіх... І ховати не дають...

Аж на третій день поховали ми Петруся.

Усі ці три дні Харита і словом не озвалась ні до кого, і до сина не підходила, і не дивилась на його, надворі їй ночувала.

Перед похоронами підійшла до труни, глянула.
— Не Петрусь, — каже. І одійшла.

Друга моя дочка вже тужить по мертвому за матір:

Мій небожику, мій соловечку!
Мій небожику, мій ріднесенький!
Мій робітничку дрібнесенький!
Мій орачику, мій косарику!
Та батько-мати твого зросту дожидали,
Як сонечка виглядали.
А тепер уже й не дїждуться;
Та палке полум'я твоє личко спалило,
Та жаркий огонь твої очі виїв...

Я за сльозами й світа не бачу, а батько аж до землі хилиться. Тільки Харита як німа.

А нащо ж такої смутної
Невеселої хати забажав?
Та там же тебе сонечко не зогріє,
Буйний вітер не обвіє!..

Народу за труною йде — сила. Усяке знало, через що Петрусь умер, дак і йшли, і великі й малі. Плачуть усі, тільки мати — ні.

І труну в яму спустили, і землею засипали, — вона нічого. Така й додому вернулася.

Тільки в двір, а урядник з соцьким та з десятником за ними та до Михайла:

— Ходім!

— Чого?

— Ще й розпитується! Підпалили панську траву, хлопця спекли живцем, а ще й не зна чого!

Потягли Михайла. А Харита в хаті і не бачить того. Я вже їй і не кажу. Поминув увесь день — нема Михайла, а надвечір прибігає Гапониха, голосить:

— Ой, забрали ж, забрали!.. І Гапона забрали, і ваще шого Михайла, і Охріма... В острог повезли...

— За що в острог?

— За підпал.

Глянула, а Харита стоїть проти нас.

— За підпал? — каже. — Ні-ні, там Петруся не було, це не він. Його не було: я скрізь шукала — нічого не знайшла. Тільки купочку знайшла... купочку... тільки

купочку обгорілу... А волоссячка білявенького нема... Де воно поділося, білявеньке волоссячко?..

І озирається по хаті...

Пані моя ласкава та добра! Порадьте ж бо мені, що мені робити? Михайло в тюрмі сидить, кажуть — на Сибір зашлють... А як же ми будемо без його? Чи не можна його визволити?.. Ви ж учені, ви ж на те й по книжках дивитесь, щоб людям пособляти... Коли чого не знаєте, в пана попитайте... Чи мені до лікарів дочку везти, чи мені що з нею робити? Бо кажу ж вам — от уже другий тиждень... Люди говорять, що вона вже в божій волі... Нічого не промовить, тільки все одно... Візьме двох меншеньких, дівчаток, припинить та й питає:

— Не бачили Петруся, дітки? Там його нема: там купочка тільки, попілець... А де ж білявеньке волоссячко?..

1900. м. Чернігів

ЯК Я ВМЕР

Нехай всяке тепле серце
Нашим боєм іздринеться!

П. Куліш

I

Я вмер.

Про це я вперше довідався з широкого друкованого аркуша, званого «Щоденне слово» і видаваного справді щодня в місті Дніпріві.

В цьому аркуші, серед «посмертних звісток», я прочитав такий допис:

«Нова несподівана смерть: умер Євген Сагайдачний. Хто знав його, читав його писання, той розуміє, яка це втрата. Його невеличкі поемки та оповідання віршем — то справжня окраса українському письменству. Це — літературні перлини, наскрізь пройняті сумом-жалем. І така велика сила авторового таланту, що він примушує читача з собою плакати й сумувати над недолею людською, та разом і високо підноситися духом угору, вбачаючи ті високості, до яких може сягнути непереможний дух людський.

Але не дурно такі сумні поезії невчасно згаслого автора. Тяжке було йому життя. Він мусив без одпочину гиніти над нудною, нецікавою, нерозумною роботою, щоб добути собі і своїй сім'ї шматок хліба. Та праця мучила його, драгувала, вбивала йому силу. Тільки невеличкі частинки свого часу міг він давати літературі.

Останніми часами він тяжко занедужав і поїхав на село. Сьогодні наспіла звістка, що він умер, і його там уже поховано. Смерть спіткала його на тридцять четвертому році життя. Земля тобі пером, чесний робітнику, талановитий і щирий поете!»

Я не знаю, чи були правдою в цій звістці хвали моєму талантові, але все інше не було вигадкою, окрім, звісно, одного... Чи й це, ця новина про мою смерть також мала бути правдою?

Адже я таки й був дуже хворий, тільки мені здавалося, що я не вмер, а трохи очуняв на селі. Поїхав я туди без жінки й двох моїх дітей. Всім, на жаль, не можна було: мене покликав на село Дмитренко пожити в його літо, але покликав самого... А сім'я тим часом подалась у гостину до жінчиного батька, в маленьке повітове місто. Це було добре, бо не треба було платити за квартиру та своїм коштом харчуватися, а в нас останніми часами стало дуже сутужно на гроші: мої «літературні перлини» не давали мені, звісно, ніякого заробітку, службу мусив я покинути через хворобу. А як тая служба давала мені на місяць тільки п'ятдесят карбованців, то в нас, звісно, щомісяця нічого не зоставалося, окрім... того, що були винні в крамничку, чи ще куди... щоправда — винні небагато, бо жили обережно: які були вжитки, таке й життя.

Дак ото, подужчавши трохи на селі та занудившись вельми за сім'єю, я зважився її одвідати. До Дніпрова я доплуганився за півкарбованця з дядьком, що їхав з села у базар; звідси мав увечері залізницею податися до міста В., де жила моя Ксеня... А поки зайшов, просто з базару, до міської читальні й попрохав собі часописи за останній місяць. Бо на селі цього добра не було: моєму приятелеві Дмитренкові політика байдуже, то він газет і не читає, а я тим цікавлюся. Почав читати й читав...

Кинувся до інших часописів, аж і там у двох уже є звістки: умер та й годі! І всі жаліють! Навіть більше: хвалять і кажуть, що вмерло щось надзвичайне.

Не можу зрозуміти!.. Може, це не я?

Сиджу собі здивований серед зовсім порожньої читальні, коли це ввіходить двоє якихсь добродіїв, молоді ще хлопці: один студент, а другий у звичайній одежі. Я сидів у куточку, трохи затулений шафою з книжками, то вони мене й не помітили. Посідали.

— А що, дала бібліотекарка останнє число «Розмови»? — питає студент.

— Ось.

— Що там є?

— Оповідання Радюкове... вірші... ось рецензія на театр...

— А некролога Євгена Сагайдачного нема?

Я нашорошив уха: мій некролог у нашому літературному органі... Якби я пішов просто до Савенка — на його йде тепер мій примірник «Розмови», — то вже й прочитав би.

Але ні, добродій одказує:

— Ще нема.

— Ох-ох! Коли-то ми доживемо до другого такого пишного поета!

І відразу я зареготався на всю хату.

Два читачі аж посхоплювалися з стільців, — так їх налякав мій несподіваний регіт. Вони глянули в мій куток, але, побачивши, що хтось сидить, заховавшись за великим аркушем часопису, подумали, мабуть, що чоловік щось чудне начитав. Заспокоїлись і посідали знову гортати «Розмову».

А мене все обнімав сміх, тільки я подужував його й сидів мовчки.

Я згадав свій перший виступ на літературну арену, як я, роками перед дванадцятьма, послав до «Поради» першу свою поему «Молоді надії». Це була тоді моя найголовніша праця. Я її переписував багато разів, виробляв, переробляв, не поспішаючись, бажаючи причепурити її, як лялечку, і врешті послав до друку.

Півроку дожидався відповіді, а тоді попрохав вернути рукопис. Ще півроку все писав до редакції, та аж на четверте прохання прийшов до мене відпис, — я його й досі пам'ятаю до слова!

«Високоповажний Добродію!»

Редакція «Поради» в справі Вашого стихотвору повідомляє, що годі го видрукувати, позаяк Ви допустилися в єму радикальних взглядів разом з маловаженем віри греко-католицької. Легко видіти, що отсі стихи:

Обридли всім плачі й зідхання,
Покиньмо гратися словами!
Де стільки лиха й бідування,
Там треба пособлять ділами! —

ціхують собою напромак радикальний, позаяк тут не згадуєсь о національні святощі і натякаєсь на ідеал соціалістичний. Також уступ:

Будь вільний духом сам, і всім
Давай на волі жити:
І тим, хто йде з хрестом, і тим,
Хто без ксьондза стає робити,—

захвалює атеїзм, а то єсть противно греко-католицькій релігії.

Опроче Вашим стихотвором ображуєсь моральність, позаяк героїня ваша цілуєсь з героєм до браковінчання.

Не можемо узгляднити Вашого желаня щодо звернення скрипту, позаяк той скрипт затратився.

З глибоким поважанєм».

Як мене вразив цей лист! Я був тоді такий молодий,— думав собі, що це щось надзвичайне. Скільки я потім ще відбирав отаких листів!.. І врешті навчився сміятися з їх так, як сміявся сьогодні.

Ох, це справді чудово! Послухайте лиш, як воно є. Чоловік повинен платити людям за те, що задля їх працює! Ніякий політико-економ, певне, не поняв би віри, щоб таке могло статися, але ж воно справді так, і це знав і знає мало не кожен український автор. Він творив, працював, а коли хотів друкувати, то мусив оплатити чорнило, перо, що в те чорнило вмочав, папір, на якому писав, пошту, яка відвозила його рукописи, часопис, до якого він посилав те писання, і за це бути свідомим, що дев'ять кращих його творів підуть до редакційного коша, а ледве десяте, найгірше, видрукується з чудовими редакційними виправками. Бо коли автор писав:

Нове чудове почування —
До краю рідного кохання
Прокинулось, і за думками
Не спав він довгими ночами,—

то редакція, виправляючи «наріче українське, щоби стих був в язиці руськім», містила:

Чудне новеє почуванє —
До вітчини любов-коханє
Прокинулось, і за думками
Не спав він довгими ночами,

а друкарня додавала в останньому рядку дві манюсінські помилки, і тоді виходило:

Чудне новеє почуванє —
До вітчини любов-коханє
Прокинулось, і за думками
Не став він довгими ногами.

Не ліпше було й тоді, коли, добувши врешті право друкувати свою покалічену червоним чорнилом поему на Україні наддніпрянській, автор оддавав за неї в друкарню останні двадцять карбованців. І які марні були його надії не то на літературну славу, а навіть і на те, щоб вернулися ті легковажно відняті в сім'ї гроші,— про те знали тільки миші, добрі українські миші, що завжди берегли рідних авторів од сорому признатися, що їх книги лежать у сховищу цілі!..

І от тепер — подумайте лиш!

Я, харпак, злиденний писарчук у курній канцелярії, якого так часто зневажало «начальство», який хоч і раював іноді, списуючи свої думи й мрії, але мав яку сотню читачів і ціле море байдужості, а часом і зневаги до своїх творів, я — пишний поет! Чи це ж не чудасія?!

Очі знову несподівано зустрілися з початком некролога: «Нова несподівана смерть. Умер...» Чорт віть що, яка нісенітниця! І як це могло статися? Піду до Савенка розпитаюся.

Савенко був мій товариш,— ми колись служили в одній канцелярії, тільки що він згодом перейшов на ліпшу посаду до земства, а я лишився там, де й був. Він завідував господарським бюро, що мало продавати селянам усяке добре насіння та деяке хліборобське наряддя, мав там собі й квартиру і небагато роботи,— жити добре було. Я любив його за веселу, жваву, хоч і легковажну й легкодумну вдачу, і як жив у городі, то ми часто бачились і один одному ставали в пригоді.

Дак ото ж піду зараз до його. А втім... Зараз же можу зустріти в бюро людей, а раз — що при людях не хочу з їм про це говорити, а друге — я ж умер, то можу такого дурня з самого себе зробити серед зовсім чужих людей, що й годі! Піду ліпше ввечері, як споночіє і як

Савенко сам буде. А поки буду мертвий. Це у всякому разі цікаво, хоча й не визволяє від почування, цілком суперечного такому становищу, також і становищу моєї кишені: почування, що я хочу їсти. Витяг калиточку, порухував, скільки мені треба буде на білет до В. і таке інше, і виразно побачив, що мій голод має право виявитися тільки на двадцять копійок. З їми пішов до дешевої їдальні, звідти до великого міського саду. Там заліз у гущавину й читав до вечора...

II

По вулицях уже скрізь посвітилися ліхтарі, як я зайшов у двір господарського земського бюро. Двері до Савенкової квартири були незамкнені, і я звійшов у темний передпокій, нікого не стрівши.

— Хто там? — озвався Савенко з своєї світлиці.

— Я.

— Хто — я?

Чую, як він устає, йде. Виходить, держачи в руках свічник із свічкою, саме тоді, як я у темному кутку скидаю з себе пальто.

— Ти сам? — питаюся.

— Сам, — відповідає він, — але ж...

Чути щось непевне у його в голосі. Піднімає вгору свічку, силкується дужче мене освітити.

Я виступаю з темряви і простягаю до його руку.

— Але ж, — одказую, — здоров!

Якби ви бачили, як він зблід, як затремтіло в його це чисто виголене підборіддя, як він подався назад!.. Як широко-широко глянули його злякані очі, а рука з свічкою так трусилася, що світло аж ходором ходило.

— Чого ж ти не хочеш зо мною здоровкатися?

Він роззявляє рота, хоче щось сказати, але чути тільки, як цокотять йому зуби. Врешті вихоплюється йому з уст якийсь згук, щось от як: ва-ва-ва-ва...

Так бояться люди смерті, так бояться того, що зв'язує цей світ з тим — невідомим нікому світом!..

Чого ж він тремтить? Він, раціоналіст, що не вірить ні в яке тогосвітнє життя!

Але мені стає його жалко.

— Дурню! — кажу. — Невже ти думаєш, що я

справді вмер? Хіба брехливі некрологи мають силу вби-
вати хоч би й хвору людину?

Я хапаю його за руку. Він силкується вирвати її в мене, але я не пускаю.

— Я не мрець холодний,— дивись, які теплі в мене руки! Чого ти сахаєшся мене?

Потроху він очунок, починає розуміти. Ми йдемо до його в хату, сідаємо. Його чепурне, з тонкими рисами, обличчя ще нервово-неспокійне, а біла викохана рука з довгими пальцями ще тремтить ледве помітно, закручуючи русяві м'які вуса.

— Розкажи ж мені врешті, як це сталося? — каже він.

— Що?

— Та що ти... що тебе...

— Що мене на той світ ординовано? Але ж про це більш ви, ніж я, мусите знати, бо я був не на тому світі, а тільки ~~на~~ селі і сьогодні звідти приїхав. Розкажуй ліпше ти, як це все сталося!

Він починає розказувати, і виходить дуже просто й дуже незрозуміло. У «Щоденному слові» прочитав він мій некролог. Уражений, кинувся до редакції і звідти довідався, що некролога прислав Семен Лучківський, наш знайомий, просто з свого хутора, де він завжди жив улітку. Савенко зараз же до його написав, але відповіді досі немає. Чи Лучківський вигадав такий недотепний жарт, щоб піддурити людей, чи його самого одурено,— Савенко не знав.

Враз він ударив себе по голові.

— Чого ти?

— Якби ти знав, що в мене має сьогодні бути!..

І зареготався. Я ще ніколи не бачив, щоб він так реготався,— так і заливається! Упав на канапу та аж качається, аж криком кричить.

— Чи ти,— кажу,— не здурів?

— Ой!.. Ой!.. Ой!.. — репетує.— Ха-ха-ха!.. І ти здурієш... як я тобі... ха-ха-ха!.. щось скажу!..

— Кажи!

Де там! Регоче й регоче — слова не вимовить.

— Чи ти не панночка з істериками? Годі!

Удовольнившись врешті з реготу, тільки сльози втирає та каже:

— А чи ти знаєш, що в мене сьогодні вечір з гостями?

— Ну, то що?

— І знаєш, через що той вечір?

— Де ж би я знав, коли я лежав у труні мертвий!

Підвівся, став, зняв руку вгору і проказав пишно:

— Сьогодні в мене літературні поминки по Євгенові Сагайдачному, нашому поетові, поминки з рефератами, співами, декламаціями і відповідною до випадку, дуже доброю товариською вечерею, по три карбованці з особи.

— Савенку, ти не дуриш?

— Бодай би я старим «філом» довіку лишився, коли брешу!

Страшенно божиться!

— Стривай,— кажу,— не занпащай своєї душі,— я вірю!

Почав він розказувати, хто буде, що, як...

— А що,— каже,— лепсько?

— Чудово! — відказую.

— Мусиш дякувати землякам, що хоч вони за твоє літературне життя й не дбали, дак дуже щиро дбають за твій літературний похорон. Тризна буде пишна: за вина й за горілки дбає Папушенко,— то ж знавець!

— Та невже й цей буде?

— Не турбуйся: він рефератів не читає, навіть чужих не слухає... але ж хіба може бути вечеря без Папушенка, а український патріотичний збір без вечері?.. Ож, і це все мусить загинути, бо ти ожив!.. А втім... — спинився він,— знаєш? У мене єсть ідея!

— Яка?

— Пишна і оригінальна! Сила нечуваних вражаючих ефектів!

— Кажи!

— Ні, спершу ти повинен подати мені слово, що пристанеш до мого заміру і зробиш, що я скажу. Не страхайся: тобі нічого не треба буде чинити, тільки сидіти й слухати. Можеш ти це?

— Можу, аби не занадто дурне слухати.

— Уже яке буде!.. Ти мусиш бути на своєму літературному похороні.

— Як-то?

— Да так! Вечір відбудеться в залі господарського бюро. Я тебе садовлю осюди за стіну, в ту світлицю, де я сплю, з неї двері в залу. Вони завсігди замкнені, і туди ніхто не ходить. Я їх одімкну, трохи відхилю і посаджу тебе біля їх у темряві. Тебе ніхто не помітить, а ти всіх побачиш і почувеш. А що?

— Але ж... я... не охочий до підслухів.

— Яку дурницю ти кажеш! Коли б це навіть були й підслухи, то я розумію, що це не морально про живих, але мертві... Сподіваюся, що серед їх мусить бути трохи інша мораль. Врешті тут ніяких і підслухів нема: ти будеш на своєму літературному похороні, а сподіваюся, що кожен мрець має ж право бути на своєму похороні!

— Більш-менш... коли він справді вмер.

— Дурниця! Ну, уяви собі, що ти в летаргії! Це не так важко. Адже більша частина наших земляків лежить у патріотичній летаргії по кількадесят років, та й нічого — почуваються дуже добре і не хочуть навіть прокидатися.

— А неправда ж,— іноді й прокидаються.

— То вони тільки крізь сон белькочуть. Спробуй і ти трохи поспати. Ну, трісі! Побудеш так скільки схоцеш, а тоді, в одну чудову мить, одчиниш двері і вийдеш перед товариство. Ох, яка це пишна картина буде! Які кольористі ефекти! Серед пісноти й нудоти нашого життя!.. Подумай лиш, поете! Невже це тебе не приваблює?

Мене справді починала зваблювати оригінальність становища. Так воно трохи мов і негаразд, та знов же це було таке невинне і такий, з усякого погляду, високо-оригінальний unicum, що я не міг опертися спокусі. Ах, український автор має в своєму житті так мало веселощів, що може врешті дозволити собі, яко виняток, таку невеличку й зовсім нешаблонув порцію сміху!..

Я згодився.

Ми пробазікали вдвох іще з півгодини, аж поки вдарив перший дзвоник. Тоді я пішов у темну хату. Вона була поруч з Савенковим кабінетом і мала двоє дверей: одні в кабінет, а другі в залу. Я замкнув перші і сів біля других. Савенко пішов одчиняти гостеві, наказавши мені:

— Тільки не поранься вийти: дослухай усе, а тоді вже й виходь.

III

Мені добре було видко крізь трохи відхилені двері частину зали. Гості: пані й пані, молодіж і старші люди — сиділи й стояли. Серед модних дамських суконь брало очі ясними блискучими кольорами два-три українських убрання, та й поруч із білими комірчиками червоніли де-не-де з-під чорних сурдутів вишивані сорочки й ко-

льористі стьожки. Чути було, як стиха брязкало намисто на дівочих шиях, але розмов уже не було, бо всі наготувалися слухати речника, що тільки оце сів за окремий столик. Це був Тисовський, старий сивий дідусь, симпатичний і простий, директор однієї великої інституції. Давній і давно скам'янілий місцевий українофіл, але загально поважаний чоловік. Він казав уступну промову — коротку, просту, але чулу. Він говорив, що Євген Сагайдачний був дуже талановитий і дуже нещасливий поет. Багато він зазнав лиха, і це зібралися люди віддати його дорогій пам'яті шанобу.

У мене аж очі сльозами зайшли, як я слухав цю щиру промову. Тепер я був певен, що дідусь Тисовський справді не міг мені дати посади в своїй інституції. Кажу: тепер, бо в той час (то було перед трьома роками) мені здавалось інакше. Але ж мені так тяжко тоді було жити, що я певне не міг безсторонньо поглянути на речі: втративши одну посаду, я п'ять місяців шукав другої, ми продали за малим не все, що в нас було... Мені здавалося, що від одного слова Тисовського залежить дати мені посаду в тій інституції, де він був найстаршим паном, і що за ті п'ять місяців не одному він її дав... Певне, це моя помилка була...

Вмер батько наш
Та й покинув нас!..

Жалібно-жалібно озвалося по залі тужливе голосіння. Співців мені не видко, але чути їх голоси і ті слова жалю й сліз по втраті дорогого, любого... Боже мій! Це ж про мене співають, бо і я ж умер, покинув їх, а вони за мною жалкують, тужать по мені... і сльози закапали в мене з очей, мені стало жалко самого себе — моїх молодощів минулих, мого життя недовгого, але тяжкого — з короткими квітчастими хвилинами любові й могутчого натхнення, з довгими осінніми роками нікому не корисної праці, що вбивала тіло, вбивала душу... Цитьте! Не співайте більше, припиніться! Бо не витримаю й заплачу голосно!..

От уже спів затих...

Хтось пішов по хаті за столик. Хто ж то? Бичик! Маленьке, в'юнке, скрізь улазливє,— отже й тут за стіл улізло.

— Високоповажане добродійство! — почав.— Мені припала сумна повинність подати вам життєпис нашого кебітного поета. Ця повинність і сумна мені й люба, бо

ми були з покійним найкращими друзями, найщирішими...

(Друзями? — перепинила ті слова моя думка... — Які ж то й друзі, як тільки й того, що робили в одній канцелярії? А надто я завсігди не любив цього Бичика за його злий лепетливий язик та за те, що встрявав скрізь, куди не треба.)

— Так, він був мені другом... Ну й, звісно, мені не раз доводилось пособляти приятелеві в його справах... поприятельському...

(Пособляти? Він — мені?)

— Бо він був поет, а поет — людина безрахубна, ніколи, знаєте, не розуміє, що то берегти гроші... Як є, то розкидає, а потім доводиться бідувати... Поезія й марнотратство, то так, знаєте, дві сестри рідні...

(Моє марнотратство?!)

Потім він коротенько подавав мій життєпис і казав, що я завсігди мріяв про високі ідеали.

— Ну, а життя, знаєте, далеке від тих ідеалів, так через те мій приятель мало стрівав односторонців... Навіть у своїй сім'ї не стрівав, бо там його не розуміли й не підтримували... Я, звісно, не про діти його кажу, — вони занадто малі...

То це він про мою Ксеню? Про неї, що тільки й живе моїми думками, надіями й пориваннями! Як він сміє так гидко набріхувати? Взагалі, як він сміє про все це говорити? Яке його діло?! Ні, мушу вийти припинити це.

Я встав був та й спинився: ні вже, дослухаю до краю хоч цього...

А він говорив далі:

— Ну, звісно, мій приятель таки трохи й сам був винен, що не багато придбав прихильників... Бо мав таку вдачу, що!.. От, знаєте, як звичайно: поет, посланець небес, «глаголом жечь сердца людей», і думає, що ніколи не помиляється в своїх думках, і обороняє їх дуже вже палко... І людям просто в вічі так і висловлює все, що думає, хоч би воно їм і не любе... Я вже йому про це й казав, та й не раз, дак де там! Ну, та я йому це прощав... Але ж не всякий, знаєте, міг його так розуміти, як я, та й прощати, — через те він і мав багато ворогів... Але ми були приятелями. Ми так часто читали один одному свої твори, і він дуже хвалив мої переклади з Лермонтова... (Я, знаєте, Лермонтова вже чимало переклав.) Я подавав йому ідеї не до одного його поетичного оповідання віршем, а він звіряв мені написане до мого перегляду

й редакції... Шкода тільки, що писав він потроху і не справдив тих надій, на які давав право його талант...

І він говорив, говорив, говорив і так брехав, що мені ставало вже чудно. А люди, повіривши, ще й подякували йому оплесками, як він устав з-за столика.

А туди вже сідає новий речник. І цього добре знаю — Тищенко. Добросердний чоловіча, закоханий у мої вірші та й у мене потроху. Оцей справді мені часто пособляв і навіть тоді, як я був без посади, прийняв нас з усією сім'єю до себе на квартиру, хоч йому й самому тісенько було жити (він учителював у міській школі і мав там у ній дві маленькі світлички). Його велике щире обличчя з кудлатою бородою і дитячі добрі очі мають сьогодні якийсь особливо поважний вигляд: розгорнув верчичок паперу, читатиме критичний огляд моїх творів.

І читав докладно, широко й довго. Багато було бібліографії, багато хвали й цитат з моїх писаннів, але ж, боже мій! який дивний нетям! Я ніколи не думав, що він так мало мене розбирає, ця добряча душа! Яке нерозуміння моїх найкращих, найголовніших дум і почувань! Якими вбогими, шаблоновими, банально-прилизаними, обмежено-пристойними появлялися вони, перейшовши через призму його «критики!» Невже я коли щось таке писав або казав? Коли такі й справді мої писання, то яке ж я маю право зватися поетом за цю банальну січку з капустою? А він усе говорить! Любий мій! По правді, я тобі вдячний за твою простомовну, не лукаву до мене щирість, але ж пожалій мої писання!..

От уже йому припліскують, навіть Савенко. То це всі згоджуються з їм?..

І коли вже треба було переглянути мої писання, то чому ж цього не зробив — ну хоч Дашецький, він же професор літератури?..

Якась панночка, процвітаючи ясноколірними стрічками та блищачи дукачами й намистом, проказує мої вірші. І після попередньої критики я в кожному їх слові несамохіть шукаю тієї шаблонової дрібнодухої обмеженості, за яку мене зараз хвалено...

Що це? Невже це він буде промовляти, Котовський? Чоловік, якому я завсігди здавався запорохою в оці, який усе життя був мені найгіршим ворогом, шкодив мені скрізь, спотиньга кусаючи, як зрадлива собака! І він має промовляти й лицемірно хвалити мене, шиплячи в душі зо злості?

Так, він сів за стіл, і я бачу просто себе його викохане, випещене панське обличчя, з коротко підстриженою борідкою, з ласкавим медяним усміхом червоних губів. От чую його солоденький голос:

— *De mortuis aut bene, aut nihil*¹⁸ — святе правило, і я його шаную більше, ніж хто інший. Через те я ні в якому разі не наслідую нічого казати про саму особу нашого небіжчика-поета. Говоритиму тільки про літературні його твори.

Мені полегшало: він мене не хвалитиме, тільки ляатиме, — це все ж ліпше.

— Всі згоджуються, що Євген Сагайдачний мав пречудовий поетичний хист, бо ж безперечно треба мати хист, щоб писати такі гладенькі вірші. Вірш у його справді легенький, бо автор не надуживає його і здебільшого йде туди, куди веде його вірш, одмінюючи, відповідно до його, і зміст свого твору. Зміст же в його звичайно дуже цікавий, бо дорогий наш поет писав на певні сучасні теми, добираючи такі, які обробляли вже всі поети-сучасники, і таким робом теми ті вже мали — сказав би так — патент на цікавість. Зрозуміло, що в такій роботі він не міг не сходитися дуже з тими авторами, що поперед його про це писали, але він завжди брав у їх тільки найкращі, найпоетичніші місця. Це не значить, що високоталановитий автор не був оригінальний — навпаки, оригінальність його поглядів завжди виявлялася тим, що загально дозволене здавалось йому злочинством, а загально гуджене — хвальним ділом. Через те дехто давав йому догану, що його докори задля нас неоправдані, а його поради або неморальні, або практично непридатні. Я ж не буду ганити поета, бо кожен має право казати, що хоче. Твори незабутнього поета довго ще будуть у нас читатися, бо після Шевченка у нас занепад поезії, і ми не маємо кращих авторів... хоч він писав так мало, що його твори — крихотки, коли рівняти до того, що зробили інші письменники...

Досить мені вже того! Я відімкнув двері і вийшов у Савенків кабінет. У залі ляцали оплески Котовському за промову. Я відчинив двері з кабінету в залу і став на порозі.

Саме в цю мить усе товариство встало (певне — це був антракт) і безладно рушило по залі, жваво розмовляючи.

¹⁸ Про мертвих слід говорити або тільки хороше, або нічого (лат.).

Кілька чоловік, і поперед усіх Котовський, ішли купкою просто до кабінету й побачили мене. І відразу їх обличчя відмінилися. Смертельна блідість окрила їх, очі спинилися, вирячившись на мене, рухи вмерли... Скам'яніли всі без звуку.

Тим часом заздріли мене й інші і вразилися так само. Всі заціпилися, прикипівши до місця, і тільки дивилися, дивилися на мене божевільно-зляканими очима, просто страшними на цих блідих обличчях.

— А-ах! — почувся жіночий скрик, і кілька десятків людей, як одна людина, відразу кинулися назад, у ті кутки, де попереду сиділи, збилися в купу, як отара, тремтячи перед вовком. Між мною та їми стала порожнява великої зали.

— Прошу сідати, панове! — промовив я, проходячи до столика.

І всі, як один, сіли, загіпнотизовані безмірним переляком.

І я сів за столик.

— Прошу вибачити, панове, що я перепиню вам хвилини відпочинку... Але ви так багато говорили сьогодні про мене, що був би я незвичайний, не озвавшись також.

Вони слухали, сидячи німо, нерухомо — цілком так, як от дитина посадить ряд ляльок, говорить до їх, як до живих, а вони слухають мертвими ушима і дивляться мертвими очима.

— Насамперед дозвольте направити одну важну помилку: на жаль, я не вмер, я живий, і автори моїх некрологів трохи поспішилися.

По всій залі розкотилося широке вільне зітхання півсотні людей, і обличчя, ці білі кам'яні обличчя, ожили, заворушилися.

— Дивний випадок, якого творцем був, певно, бог поезії Аполлон, привів мене на мою власну тризну, і я почув собі посмертний суд... Я дякую за слова прихильні та щирі до мене, які я тут чув. Дозвольте ж і мені тепер сказати трохи — не про себе — ні! — але про нас, українських письменників.

Я замовк на хвилину. В залі панувала надзвичайна, мертва тиша. Більша частина сиділа, похнюпившись, інші — втупивши в мене очі.

— Я зараз тут чув докір, що одурюємо надії, мало творимо... Правда!.. Але... У поета в голові є мозок, а в грудях почування... Ці дві речі призначено на те, щоб служити поезії во ім'я щастя рідного краю й народу. Але

поезія у нас має з усього тільки недогризки: той мозок з'їдає канцелярія чи контора, а почування витрачується на еквілібристику між мріями про вільний світ широкий і порозумінням із слугами запаморочення. На поезію має поет кілька сонних од утоми хвилин, якщо їх не забере йому хатній клопіт... Наша інтелігенція! Чи є вона? Коли є, хай знає, що за скільки десятків карбованців на місяць продається мозок нервів і кров серця нашого поета! А вони ж належать рідному народові—цей мозок і ця кров! Ви чули, як продають невільниць у гареми? Гинь із зненависті до покупця, але кохай його, бо він тебе купив! Ось вам поетова душа-невільниця! Хай вона ридає, хай вона кричить, б'ючись у хижих кігтях,— ніхто їй не пособить: це ж так натурально — бути проданою на базарі,— до чого ж тут крик? Лицемірство — всякі слова про любов до рідного слова й народу, доки існує цей ганебний продаж!

Серед пустині живе у нас поет. Його слова — глас вопіючого в пустині... Як мало живих серед цих трупів із трупами духовних невільників... І йде український поет своїм шляхом сам собі, а люди, а його інтелігенція сама собі. О, якби ви знали, який він сирота духовний! Йому прихилити голову ніде, бо він живе великою ідеєю відродження рідного народу, а серед вас... Це ж тільки парад, ці ваші роковини й усякі збори, парад, годящий сьогодні тільки на те, щоб завтра про його забути серед крутеню всяких ваших діл!.. Діл!.. У вас мусить бути тільки одно діло: щастя рідного народу! Де воно в вашому житті, в ваших сім'ях? Там рабство, невільництво духовне, безмірно гірше, ніж рабство фізичне. Там батько не вчить своєї дитини віддавати рідному народові всі свої сили, всі свої думи, всі свої почування — все своє щастя і всі свої сльози. Там чужою мовою говорять, чужим ідеалам душу свою віддають, чужим богам, богам забуття рідного народу кланяються. Все чуже українському поетові в ваших кам'яницях, і труною, труною пахне від їх! І доки не огиднуть вам ті пахощі, доки не станете ворогами тим людям, якими є тепер, доти сиротою блукатиме по світу співець величних замірів, і його пісня тяжким риданням буде, палким докором вам, що хочете спати мертвим сном тоді, як уже світає світ...

1901. III. 10. м. Чернігів

БОЛОТЯНА КВІТКА

*Високоповажному Костеві Паньківському
широприхильний Автор*

I

Микола Горинович, адвокат, вертався з суду додому. Був початок осені, саме той час, коли більша частина дерев ще зелена і тільки деякі повбиралися в жовте й жовтогаряче вбрання і стояли мов у золотих шатах. Горинович дивився на їх, проходячи великим міським садом. Це був замалим не гайок з могучими старими кленами й дубами. Якимсь чудом вони позоставалися тут, у самому осередкові великого міста, повитого тяжким повітрям, серед височенних будинків та закованих у камінь вулиць. А проте сьогодні дихати було легше. Вночі йшов дощ, по небу снувалися хмари, але ж дерева стояли чистенькі, повмивані, огидний міський пил прибило тим дощем, і чисте, вогке повітря якимось м'яко вливалось свіжою живучою течією в груди. Горинович широко дихав і йшов помалу-малу. Був утомлений, та й так легко тут дихалося, що хотілося зостатися довше серед цих великих задуманих дерев, сісти й дивитися на їх довго і прислухатися, як вони стиха-стиха шепотять своїм, потемнілим од хмарного неба листом. Горинович любив дерева, любив їх спокійну пишну красу і не постеріг, як зупинився й став дивитися.

— А що це ви так задивилися, колего? Красою природною впиваєтесь?

Це товариш, молодий адвокат, вийшовши трохи пізніше з суду, наздогнав його.

Горинович трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися.

— Ішов додому, — відказав, рушаючи знову, — та й спинився глянути на ці гарні дерева.

— От не можу, як ви, кохатися в цій мертвій природі! Що тут гарного? Ніякого руху: росте-зеленіє-жовтіє-чорніє, тоді знову: зеленіє-жовтіє-чорніє... одноманітно страшенно! Волю одно личко пікантної панночки за всі дерева на світі.

— Ну, певне! — засміявся Горинович, згадуючи, якої популярності зажив чепурненький адвокат серед панночок. — Але мені це подобається: тут краса і спокій... і певність, що за цією красою не ховається ніяка

гідка таємниця, зрада, інтрига... А за вашими пікантними личками це дуже часто трапляється.

— Ах, ця ваша... теорія... Адже справді можна це замалити не теорією вашою назвати, бо так дуже уперто ви на це натискаєте...

— На що саме? — спитався Горинович.

— Та на вашу думку, що за цим гарним, часом блискучим виглядом, що їм до людей повернені люди, завсігди ховається якась гідка, часом злочинна таємниця.

— Не завсігди,— відказав поважно Горинович,— а часто... частіше, ніж звичайно думають.

— Отож... Мені аж дивно: як ви можете бути на суді оборонцем, маючи такі думки? Як ви можете обороняти, коли скрізь бачите злочинні таємниці? Легше б уже бути вам прокурором!

Горинович усміхнувся.

— Навпаки! Саме ці мої думки й пособляють мені обороняти.

— Справді? А як же то?

— Коли так часто трапляються злочинні вчинки, не покарані тільки через те, що добре їх заховано, невідомі вони громадянству, дак хіба ж можна обвинувачувати того, хто здобуває кари собі тільки через те, що або він не вмів вчинку свого добре заховати, або вчинок випадком виявиться? Різниця би я з своїми поглядами, зробившись прокурором.

— Так? — промовив панок.— Хіба що!.. Ну, та ця ваша теорія мусила пособити вам зробитися славетним адвокатом.

— Ну, славетним!.. — усміхнувся Горинович, прощаючись з товаришем на розі, бо тут мали розійтись.

Пішов тоді сам і вже швидше.

Властиво цей Торський трохи й правду сказав, називаючи Гориновича славетним адвокатом. Коли він ще й не був їм, то все ж стояв на порозі того принадного храму, де живе так звана слава. Ціла низка важких справ судових, у яких він уміло й потужно ставав оборонцем, вчинили його ім'я знаним геть поза межі того великого міста, де він працював. Умів користуватися у найдрібніших обставинах, щоб знайти в їх виправдання обвинуваченому і заплутати й збити їми з тропи прокурора, а надто ще й був видатним промовником. Тим по часописах його прізвище почало вже дедалі частіше траплятися з додатками: «наш відомий адвокат», «наш талановитий речник». Було це йому до любові, ще й несло

путящий заробіток. Хоч не минуло йому ще тридцятьох п'ятьох років, убився вже в добрі достатки. Через те був вельми бажаним подружжям: мужня постать, оточене чепурною чорною бородою сміле обличчя, з високим лобом і темно-сірими променистими очима, трохи смутними. І в багатьох сім'ях батьки з матерями й дочки дуже та й дуже думали про його.

Та всі ті думки йшли в плин за водою.

Не сказати, щоб він цурався жіночого товариства. Навпаки, здавалося, що він залюбки бував серед його, хоч і не вельми часто, умів добре бавити розмовами панночок та паній і дуже їм подобався, але сам, здавалося, не вподобав досі ні однієї за всі ті п'ять років, що живе в цьому місті. Може бути, що саме через це кілька панночок та паній завсігди були більше або менше закохані в його, та ні одній не пощастило досі не то надіти йому на палець тієї маненької штучки, що блищить геть ліпше за те, символом чого вона є, а й просто похвастатися його ласкою... Щоправда, озивалась, як звичайно в таких випадках, поголоска, ніби в Гориновича були якісь «історії», ніби не всі панії, яких він віта у своїй господі, приходили до його в справах адвокатських. Були ніби й такі, що їм щастило з Гориновичем більше, ніж іншим, та ніби його, палкі спершу, обійми дуже скоро ставали холодними і врешті замикалися зовсім на тяжкий жаль та гірке нарікання покривдженої тим прихильниці.

Не знати скільки в цих оповіданнях було правди, бо ніхто нічого певного не міг сказати; правдою було тільки те, що Гориновичева постать, до всіх інших приваб, повита була ще й якимсь туманом принадної таємниці.

Чи знав про всі ці балачки Горинович, чи не знав, — певне тільки, що зовсім на їх не зважав. Жив рухливим моторним життям: працюючи в суді, давав іноді до журналів наукові розвідки з своєї спеціальності, а купивши кам'яницю, зробився одним з найдіяльніших членів земського та міського зборів, викликаючи своєю працею в їх запекле гавкання обскуної преси. Але на цю гавканину зважав ще менше, ніж на залицання місцевої жіноти.

Горинович подзвонив коло своїх дверей.

Через гарно повбирані, закрашені коштовним малюванням світлиці пройшов до кабінету, обставленого чепурними шафами, повними книжок. На столі в себе знайшов принесену пошту. Передягся, вмився і, поки обід, переглянув її. Часопис, нова книга «Кіевской Ста-

рини», кілька пакетів з паперами задля його адвокатських справ,— ці кинув на вечерню роботу, і ще кілька листів. Покликали обідати, і він облишив їх поки.

Обідав сам, їв досить просто і через те швидко вернувся до кабінету. Лігши на канапу, почав читати листи. Перші три трапились малоцікаві; останній був од його дядька, материного брата, старого чоловіка, члена повітової земської управи в невеличкому губернському місті на лівому боці Дніпра. Горинович колись жив у його, і вони часом озивались один до одного листами, хоч і не дуже цікавими. Тепер дядько писав про свою сім'ю, про нові негарні течії в земстві і про інше таке. Наприкінці додав:

«Випадком потрапив у одну справу. Розказую, бо знаєш цих людей. Певне, пам'ятаєш мою звичку завжди блукати над річкою, дивитися на верби й на воду. Саме так блукав я на тому тижні у вівторок: було свято, дак замість управи, пішов уранці на свою прохідку. Проминув верби (згадуєш? — що над ярком), перейшов лuku та й дожджу аж до коліна, що загинає в цьому місці річка. Пам'ятаєш, який тут низенький та порожній берег? Дивлюсь,— щось ніби чорніє на березі. Човен, думаю. Підходжу ближче,— не човен. Колода? Або ж ні! Ще підійшов і добре бачу — лежить людина, ногами на берег, а головою до води. Жінка, бачу; ноги в черевиках з-під мокрої сукні врились у пісок, а голова в воді: не зовсім у воді, бо мілко, а так водою її підмиває, і довге волосся розхвилювалося в воду,— так і в'ється. Підійшов ближче, і хто ж би то був?! Гламчевська, Юлія Петрівна!.. і мертва!.. Можеш собі в'явити, як я вразився!.. Було багато клопоту, слідство і таке інше, поки її поховано. Виявилось, що сама втопилася,— знайдено потім дома її листа: «Не можу далі,— мій гріх мене гнітить, не дає жити...» Мабуть, не знаєш про її життя після того, як ти виїхав. Через два роки по тому Гламчевський умер, а ще перед цим умер її син. Усе добро припало матері з дочкою, Юлії Петрівні з Ангеліною. Та щось невесело їм жити було. Ангеліна все не йшла заміж, а врешті таки пішла за Шрамченка,— такий собі, служить у контрольній палаті... Немолодий чоловік і дуже недобрий. Такий деспотичний, як і старий Гламчевський був. Ангелініне життя важке, і це, мабуть, убивало матір. Ця, кажуть, ще після твого од'їзду як прибила ходила і ніби комусь признавалася, що покарає її бог, і на їй, і на дітях... Воно так і сталося... Незабаром умер

син, а там тяжке життя доччине, — почала вона страшенно журитися, жила сама собі; ні до кого не хотіла ходити, та й до неї мало хто ходив. Тільки їздила іноді в монастир, по церквах усе ходила. Та, мабуть, не пособляло. Жила собі замкнувшись, нудьгувала на самоті й не могла подужати тієї нудьги... Стривав і Ангеліну після материної смерті, — така пригноблена».

II

Він дочитав, і рука з листом упала на канапу. Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затихлим болем. Все, що вже минуло, все, що він силкувався забути і — здавалося — вже забув, — усе воно стало перед їм знову — як живе. День за днем, година за годиною переживав те, що вже раз було пережите, чув і бачив перед себе тих давніх людей, відчував давню радістю і біль.

Вийшовши з київського університету, лишився на який час у Києві, сподіваючись адвокатського заробітку. Та через щось йому не щастило: клієнтів було мало, і він три роки дурно бився й нічого не досяг. Щось не давало йому ходу, а що саме — не міг зрозуміти. Думав уже про Одес, коли несподівано відібрав листа від цього ж таки дядька. Старий писав, що в їх місті бракує добрих адвокатів, і питався, чому б він, Горинович, не приїхав туди? Певне, ліпше б йому тут велося, ніж у Києві.

Горинович замислився. Невеличкий губернський городок! Це, звісно, не Одес! Ну, а що йому досі дав великий Київ? Чи не буде таке ж і в Одесі? Чи не ліпше йому справді послухатися дядька?

І таки послухався.

Там справді бракувало добрих адвокатів, і три-чотири справи, щасливо скінчені, відразу висунули Гориновича наперед. З того часу забезпечений йому був добрий заробіток, і Горинович, звикши до великого міста, хоч трохи й нудився в сіренькому нерухливому городку, але з погляду заробітного не мав рації від добра шукати добра.

Жив трохи самотньо: по клубах не бував зовсім, бо ненавидів карти, у гостях — зрідка. За це заробив прізвище «гордого». Але знав людей багато: в адвокатів широкі знайомості!

Так він прожив два роки, й на третьому трапилась йому голосна справа: інтелігентна жінка, чепурна і молода, всім відома, як дуже гарна людина, вбила свого чоловіка. Помалу-малу виявилась ціла драма: довідалися, як той, на погляд інтелігентний, чоловік (скінчив університета), розпалений страшенною, хоч і цілком безпідставною, невірою до жінки, не давав їй просвітку своїми причіпками, пильнував її вдень і вночі, не пускав з дому, мордував її всякими способами: бив, стягав у самій сорочці з ліжка й замикав — узимку — в холодну хижу й таке інше. Безщасна кілька разів нездужала тяжко, втікала до матері, та він її відтіля забирав. Утекла тоді в іншу губернію і стала там за вчительку, та чоловік листом до земства заборонив жінці вчителювати, і вона мусила покинути школу. Вернулася додому і вбила його того ж дня, з того самого револьвера, з якого він попереду вже двічі стріляв на неї й раз навіть поранив трохи. Все це тепер виявилось, а попереду ледве чи хто й знав про це: безщасна терпіла мовчки й навіть усяким способом силкувалася заховати від людей своє ганебне становище вінчаної раби. З погляду — подружжя здавалося так собі, звичайне, і тільки трагічний його кінець виявив правду.

Горинович боронив у суді безщасну жінку. На цю справу насходилося стільки народу, що маленька судова зала ледве могла його містити. Найбільше було жінок. Горинович промовляв справді так гарно й сильно, як ще ніколи досі, і присяжні виправдали обвинувачену. Вийшовши після присуду із зали в коридор, Горинович зустрів чимало знайомих — вони поздоровляли його з гарною промовою та з щасливим послідком її, стискали руку. Саме в цю мить стала перед їм одна знайома панночка симпатична, хоч і занадто екзальтована людина, і, вхопивши його за руки, почала їх стискати, тремтячим голосом кажучи:

— Спасибі вам! Спасибі вам, гарний, розумний, добрий, що так оступаєтесь за безщасних жінок. Ліно! Ліно! — вхопила вона за руку свою подругу, — а чом же ти не дякуєш?

І притягла Ліну ближче. Горинович глянув і побачив перед себе високу струнку дівочу постать і молоде чепурне обличчя, почервоніле від тієї несподіванки, яку їй учинила серед натовпу і перед незнайомим чоловіком подруга.

— Ольго, та ну бо! що ти робиш? — казала вона, зовсім збентежена.

— Не вигадуй! — не вгавала Ольга. — Я ж знаю дуже добре, як тобі сподобалась промова... Дозвольте вас познайомити: це моя подруга, Ліна Грамчевська, а це... ну, ти знаєш, хто це! — промовила вона вже до подруги.

Горинович поклонився, вони подали одне одному руку.

— Дуже радий познайомитися і чути, що немудрі слова мої припали вам до вподоби, — промовив Горинович.

— Ну-ну, немудрі! Кажіть! Так говорить, що я аж заплакала! Лінка не плакала, бо вона нечувствenna, ні, вона гарна, а тільки на сльози кріпка... Ви йдете вже з суду? Ну, дак і ми з вами.

І, щебечучи, Ольга тягла за собою подругу, і всі троє вийшли з кам'яниці на вулицю. Ольга говорила не втихаючи, Ліна мовчала; Горинович зрідка відповідав балакучій дівчині, а сам придивлявся до її подруги. Вона була чепурна: тонкий, прямий, делікатний ніс з ніжненькими ніздрями; прегарно вирисунані, хоч, може, трохи великі вуста, трошечки важке, але гарне підборіддя. Лоб тепер ховався під солом'яним легеньким бриликом, та карі очі, променисті й ласкаві, так принадно часом осявали Гориновича коротким теплим поглядом з-під довгих вій. Вона йшла смілою легенькою ходою, трохи нахиливши наперед голову, і мовчала, іноді тільки озиваючись на Ольжине або Гориновичеве питання.

— Вже й дійшли... Я до тебе сьогодні йду, Ліно, — промовила Ольга, спиняючись перед великою гарною кам'яницею, а тоді додала до Гориновича: — Спасибі, що провели.

Подаючи Ліні на прощання руку, Горинович промовив:

— Дуже радий, що з вами познайомився... тільки... простіть... я не знаю, як...

— Михайлівна! — пособила Ольга. — Її звать Ангеліною, та вона не любить свого ім'я і просить, щоб усі звали її Ліною. Так і звіть: Ліна Михайлівна.

Ліна всміхнулася злегка і, стиснувши Гориновичеві руку дужим, смілим стисканням, зникла в одчинених тим часом дверях.

III

Так познайомився Горинович з Ліною і незабаром почав ходити до Гламчевських. Старого Гламчевського Горинович знав і попереду, бо раз, що мав з їм невеличке діло, а друге — цього чоловіка скрізь у місті знано й поважано серед міського панства. Був це чоловік немолодий, служив довго в якійсь канцелярії, потім кілька років був міським «головою», а тепер жив без ніякої посади, відпочиваючи від клопоту, — чоловік був з достатком. Гориновичеві щось не подобалось у його обличчю, хоч на око було це зовсім звичайне і пристойне обличчя: просивий, лисий, з чепурно підстриженою бородою, був дуже поважний з себе і вельми звичайний та ввічливий з людьми. Тільки його маленькі очі, безколірні, холодні, надавали всьому його обличчю той вираз, що так не подобався адвокатові. Жінка ж його, Юлія Петрівна, значно молодша за чоловіка, мала саме такі гарні очі, як і в дочки, тільки що трохи вже пригаслі і надзвичайно смутні. Була дуже мовчазна, хоч і звичайна з гостями; Гориновичеві через щось здавалося завжди, що це бліде, мов застигле в одному нерухомому виразі, обличчя ніколи не живив сміх; тільки легенький усміх ледве пробігав часом на її блідих стиснених устах; а очі лишалися й тоді такими смутними... ні, здавалося, тоді ще мов смутнішими. І вся її худорлява постать завжди була якась мов чим пригнічена.

Гориновичеві здавалося, що пригнічував її саме той холодний погляд Гламчевського, що вона тремтіла перед цим безколірним тупим поглядом. Помалу-малу з усяких дрібниць, що не минали ока, звиклого до надзвичайної уважності адвоката, Горинович усе дужче й дужче розумів, що цей, такий гречний у товаристві, пан поводився з жінкою цілком деспотично, а та ледве сміла проти його словом озватися, — хоч на око все було як годиться.

Сім'я була невелика: oprіч Ліни, ще тільки син — студент з медичної академії. Чув ще Горинович за стару бабусю, господинину матір, та вона була сліпа й виходила з своєї світлиці дуже нечасто чи й зовсім не виходила — принаймні Горинович досі ще ні разу її не бачив.

Певне, що не старі Гламчевські, та й не син їх (його Горинович мало й бачив) приваблювали молодого адвоката. Ліна — ось хто брав на себе всю його увагу, і через неї саму він бував у цій сім'ї, зовсім йому не цікавій.

Досі ні одна дівчина не торкала йому серця так дуже, як ця — така чепурна й така багата на ту принадну жіночість, що непереможно вабить до себе мужчин і з якою жінка повинна на світ народитися, щоб її мати... І Гориновича так швидко захопила вона, що він, уже закоханим будучи, почав розважати — що вона за людина, ця дівчина.

Горинович був саме тих літ, коли здоровий тілом і духом чоловік шукає собі подружжя і має якийсь ідеал дружини. І Горинович його мав.

Перше його вимагання було — краса. Ліна була не тільки чепурна, але гарна надзвичайно, мала вроду, достойну слова поета або фарб артиста. Але опріч цього у Гориновича були ще деякі вимагання, і він виявляв їх трьома питаннями.

Чи добра вона?

Здається... Принаймні він ніколи не бачив, щоб вона з ким сварилася, щоб коли на кого гнівалася: завжди однаково спокійна, однаково ласкава. Певне — добра... у всякому разі — не зла.

Чи правдива?

Ніколи не помічав, щоб вона казала неправду, і очі в неї дивилися так ясно й щиро. І через те Горинович завжди впевняв себе, що вона дуже правдива. Сам не любив брехні і велико шанував щирість. Одного разу, проводячи її ввечері з гостей додому, сказав їй це й додав:

— А вам я йму віри в усьому, у найдрібніших дрібницях, — мені здається, що ви не можете сказати неправди. Адже так? І ви мені все по щирості кажете?

Обличчя її не бачив — було темно; але вона відказала певним прихильним голосом:

— Все. І я не люблю неправди.

— О, так! Я в тому певен був! — загомнів він, чомусь ізрадівши. — Бо я такий собі вдався: поки людині вірю — то вірю в усьому, без винятку; одному слову такої людини повірю дужче навіть тоді, коли б усі казали навпроти. Коли вірю, дак уже вірю. Та вже ж коли й піймаю ту людину хоч раз єдиний тільки на неправді — перестаю їй вірити зовсім, і що вище вона в мене стояла попереду, то нижче тепер упаде. Тоді ця людина про мене вже пропаща, її тоді про мене вже нема.

— Еге, це зрозуміло, — відповіла вона просто, а Горинович, вертаючись потім додому, аж сам собі дивувався; чого це він так ізрадів з її відмови і чого він так до неї говорив, ніби перестерігав, щоб вона не говорила неправ-

ди? Адже ж до таких пересторог він не має ніякої рації властиво.

Врешті, третє: чи вона розумна?

На диво, коло цього питання він найбільше морочився. Вивчившись у гімназії, вона мала таку-сяку початкову освіту; щось там читала, переважно белетристику; проте ї кілька науково-популярних книжок, поширених тоді серед молодіжі, — от, подруги читали, хвалили, то ї вона взяла. Це був її освітній капітал — дуже малий. Горинович дбав, щоб побільшити його, давав ї читати книжки, розмовляв з нею про читане. Щоправда, сама вона таких розмов ніколи не знімала, — все він починав. Говорив їй багато, виясняв, вона слухала добре, зрідка щось питалася. Надія Гориновича довідатися з цих розмов про її розум — не справдилася: вона ніколи не сказала ні одної нісенітниці, — так же ї казала вона мало що, більше слухала. Гориновичеві здавалось, що вона просто боїться говорити про науку, письменство, бо сама не певна в собі, бачачи, що знає дуже мало. Це ще не доводить, що вона нерозумна, тільки що несмілива...

Це так міркував Горинович, під час спокійніший, вільніший од того почування, що обняло його до Ліни. Здебільшого ж просто впивався нею, її красою. Дивитися на неї, почувати її біля себе було йому безмірно любо.

«Чи таки ж може вона бути нерозумна!» — думав Горинович, дивлячись на її високий, чудово сформований лоб. І сказав їй якомсь:

— Який у вас гарний лоб!

— Справді? Чого це так — мені вже не раз казано, що в мене гарний лоб? — одказала Ліна. — Всі його хвалять.

Це не сподобалося Гориновичеві — перше, що в ній не сподобалося йому. Через віщо? Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шанувати й... хвалити. Та нащо ж вона сама?.. «Всі його хвалять!» Нерозумно.

Заспокоїв себе тим, що властиво ж це вельми невинна річ, — просто їй гарно було йому, найближчій до неї людині, розказати про те, як її хвалять.

Більше не сподобався йому другий випадок. Вона сфотографувалась і, даруючи йому свого портрета, питалась: чи добрий?

— Еге, риси всі так, — одказав, — одного тільки нема: ваших очей.

— Як-то? — спиталася.

— Нема того проміння, що б'є з ваших очей і мов аж у душу засягає...

— А знаєте,— жваво перепинила вона,— мені й Липовський казав: «Чудові очі у вас, як глянете, то так і проймають!» І ще каже: «Не дивіться на мене так!».

Це вразило Гориновича. Липовський був чепурний дурень, і Горинович ніколи не думав, що Ліна могла дозволити йому щось таке казати собі. Він гостро, замалим не гнівно, вяснив їй, як це негарно.

Вона вислухала покірно й сказала, мов прохала простити.

— Я така ще дурна! Іноді роблю щось і негарне, не знаючи до пуття, чи можна його робити, чи ні. Ви мене вчіть, розкажіть мені, щоб я могла зробитися кращою.

Як можна було гніватися на цю ласкаву дитину, що прохала сама науки й направи? Ця відповідь цілком роззброїла Гориновича. І більше вже нічого підхожого в їх ніколи не було. Без ніякої перешкоди він міг упиватися її красою і заслухуватися її пісень. Вона добре співала. Сівши в куточок, він дивився на її обличчя, на руки, що бігали по клавішах, а круг його літали співучі згуки її любого дорогого голосу... Як він любив такі хвилини! Ще більше, ніж ті довгі проходки в величезному міському парку тільки вдвох із нею, під віттям старих ряснолистих дерев. Та плавання човном — то було найкраще. Ідуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві, серед якого вони завжди були вдвох. Ідуть довго попід берегами, аж поки обернуть по квітчастій луці або серед невеликого гайка, скільки крику, пісень, руху, світу, пахоців і молодості; і серед усього цього — вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна... Вертаються додому пізно ввечері або вночі, не гребучи і пустивши човен за водою... Легенька хвиля ледве плеще об човен, місячне сяєво срібним пасмом лягає через усю річку... міниться й жахтить на дрібненьких хвилячках... Хтось плеснув веслом, повернув човен,— він уїхав у те пасмо: з піднятого весла одна по одній падають, тремтячи й сяючи, блискучі краплі. Не видні досі в темряві обличчя стають видними, ніжно матовими, з м'якими, трохи невиразними рисами... На мить це, а далі знов усе зникає в темряві. Частина товариства співає, й далеко несуть хвилі чудову пісню... А вони, Ліна й він, сидять поруч, і він чує, як еднаються їх душі...

Так проминула весна, літо, надходила осінь.

«Чого ж я ще шукатиму? — думав собі Горинович. — Хіба ж я не знайшов, чого мені треба? Хіба моя повсякчасна мрія, — гармонія душі й тіла, щоб краса тілаєдналася з красою душі, — хіба вона не здійснилася тепер у цій дівчині? Чи не гарна ж вона, як зоря пишного ранку, чи не чиста ж, як краплина роси на білій лілії? А цей спокій, ця добрість її — вони ж віщують йому ясне, спокійне, лагідне життя з нею вдвох! І чого ж іще дождати, коли він її кохав, коли він жити без неї не хоче, ні, вже й не може?..»

IV

І Горинович, і Ліна хотіли, щоб весілля було швидше. Та якісь там практичні перешкоди примусили старих Гламчевських одсунути його на місяць. І довелось підождати.

Поки минав цей місяць, Горинович силкувався якомога ліпше влаштувати кубельце задля їхнього життя вкупі. Найняв квартиру більшу, накупив меблів і всього, чого треба, щоб зробити з голих стін чепурне й принагідне гніздечко. Серед того клопоту час поминув досить швидко, і за тиждень мало вже бути весілля.

У неділю Горинович прийшов до Гламчевських, як звичайно, зранку. Старі ще вчора виїхали на два-три дні до Києва. Він — за якимись своїми справами, а вона — дещо покупити дочці. Ліна й собі замірилась була їхати, та трошки занедужала й лишилась дома. Сьогодні Горинович стрів її вже зовсім здоровою, тільки трохи блідшою, ніж звичайно.

Вона простягла до його руки, а він почав їх цілувати. Думка про те, що ось-ось надходить день, коли він зіллється з нею в одну духовну гармонію, піднімала йому серце.

— Ліно! Ліно!.. як гарно!.. Швидше, швидше бути вдвох, тільки вдвох...

— Хочеш, щоб ми завсігди були т і л ь к и в д в о х? — пошуткувала вона.

Він засміявся щасливим, радісним сміхом.

— Ба ні, моє ясне щастя! Тільки хочу, щоб ніхто не перешкодив нам бути вдвох щоразу, як забажаємо. А жити треба серед людей. Щоб боротись і працювати. Боротись за кращі, ясніші ідеали, ніж ті, які панують тепер серед людей. Працювати, щоб побачити ліпші, ясніші дні.

Вони вже ходили вдвох по світлиці, він обнімав її за стан і казав:

— Адже ми будемо боротись і працювати? Правда? В цьому життя, без цього тільки сіреньке існування без мети. Тільки висока мета робить життя розумним і щасливим. І ми підемо до неї, правда?

Вона слухала його й казала: «Еге, правда!.. Ти мій коханий... Правда!..» А він, щасливий і зворушений, з піднесеними почуваннями, все говорив до неї про те, чим палала й сяла тепер його душа, дивлячись у високості...

Вони сіли в куточку — там, де стояло кілька пишних гіллястих олеандр та фікусів. Жартуючи, вони звали це «своїм садом» і любили в йому «ховатися». І тепер сіли там на маненькій канапі, притулившись одне до одного. Вони стихли, очі їм заплющились, їх голови схилились одна до однієї. І ледве Горинович почув, як до його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі, відразу його обняло могутче й страшне почування — мов зникає все навкруги його, мов немає ні цього будинку, ні людей, що живуть у йому, що живуть у всьому цьому місті, мов нема нічого, — тільки їх двоє: Ліна й він... І в їх двох з'єдналося все — увесь світ широкий і глибокий... Почування обнімало його, підносило вище й вище, примушувало напружуватись усю його істоту... він чув, що далі так уже не може бути, що це мусить якимось, чимсь перепинитись...

Відразу Горинович почув у світлиці якийсь тихе-тихе шамотіння, мов хтось ізлегка йшов, ледве ступаючи. Розплющив очі й закам'янів. Навпроти його, там, у другому кінці світлиці, де були двері, стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне. Випроставшись рівно, вона простягала наперед свої руки, кощаві руки зсохлого кістяка, і, держачи їх долонями вниз, якимось перебирала в повітрі пальцями. Перед очима в Гориновича ворушились довгі, закам'яні, як кігті в хижого птаха, нігті; обголені по лікті руки трусились... вище ліктів брудними клаптями звисало щось, — воно колись було одежею... Голова держалася високо на бридко тонкій худій шиї, а блідо-земляного кольору обличчя, ці кістки, обтягнені шкурою, було б обличчям викопаного з землі трупа, коли б не ті широко розплющені нерухомі очі... Біле довге волосся жіноче поплутаними нечистими пасмами падало на плечі, ледве прикриті чорним

дрантям. Це дрантя висіло навкруги стану, б'ючись огидно-брудними торочками об страшно худі босі ноги.

Вона йшла наперед, стиха й обережно ступаючи, і все мацала в повітрі руками, ворушила пальцями. Між Гориновичем і нею стояв стіл, а біля його канапа й крісла. Вона дійшла до їх, її ліва рука торкнулась до одного. Вона спинилася й почала обмацувати. Горинович зрозумів, що вона сліпа.

В цю мить Ліна розплющила очі й скрикнула стиха.

— Хто тут? — хрипким пригніченим голосом спитала сліпа, перестаючи обмацувати меблі.

Цей голос мов очутив Гориновича.

«Мабуть, якась старчиха», — подумав собі і, покинувши Ліну на канапі, підійшов ближче до дивної гості.

— Чого вам? — спитався.

— Хто зо мною говорить? — спитала вона, не відповідаючи.

— Та чого вам треба в чужій господі? — сказав Горинович.

— Не в чужій... у своїй, — сказала сліпа. — Моя господа... одняв її в мене...

— Хто відняв? — питав Горинович, нічого не розуміючи.

— Зять мій... Гламчевський.

І відразу Горинович зрозумів, що це мусить бути та сліпа бабуся, Гламчевської мати, що ніколи не виходила з своєї світлиці.

А вона казала далі:

— Ви чужий? Правда?.. Поможіть... коли бога в серці маєте... Бог вам заплатить!.. Обрятуйте мене!..

І вона благаючи простягала руки в той бік, відкіля чула його голос.

Гориновичеві почало здаватися, що вона божевільна. Він повернувся до Ліни, хотів спитатися, що це, що тут треба робити. Ліна сиділа на канапі, якомсь прищулившись, зобгавшись, зціпивши руки, біла, як стіна. Він хотів кинутися до неї, але в цю мить сліпа досягла до його, вхопилася кощавими пальцями йому за руку й казала далі хрипким голосом, раз у раз уриваючись, мов їй важко було знаходити слова:

— Зять пограбував... усе мое... все... і дом, і земля, і гроші... а він одняв...

— Як одняв? — спитав Горинович, силкуючися зрозуміти, що це діється перед їм.

— Жила з дочкою... Умерла дочка... Коли б не вмер-

ла, — прийшла б... Десять років не чула її... І Ліна... дівчина... онука... всі повмирали... Ні, не повмирали... — казала Параска, — живі... А до мене — ніхто... Десять років... Відколи відняв... Слепа не бачить... Каже: окладний лист із земства... Підпишіть... Отак і тут... Я не бачу... Я підписала... А то не окладний лист, то документ... на все... щоб йому все... Забрав, мене замкнув... Щоб нікому не сказала... І ніхто, ніхто не... як це?.. не одвідав... десять років... Боже!.. За що? Десять років!.. ніхто!.. Рятуйте! Ви чужий... Ви чужий... у вас серце... у моїх дітей нема. Рятуйте!..

Вона крикнула й захиталась. Горинович підхопив її, більше доніс, ніж довів, до великої канапи і положив на їй, підсунувши під голову подушку.

Підвівшись, побачив у дверях наймичку.

— Лікаря! — скрикнув. — Лікаря швидше!

Наймичка вибігла.

Горинович нахилився над сліпою. Вона здригнулася кілька разів і стихла. Горинович притулив руку їй до серця, — воно не билось. Вона вмерла, витративши всю силу на останній вибух.

Тоді Горинович повернувся до Ліни. Вона вже стояла бліда, пририта. Перед його поглядом вона опустила очі і стала нерухомо. Горинович затремтів од страшного холоду, але перемігся.

— Правда? — спитався він і сам злякався свого дивного голосу.

— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою, — відказала, ледве говорячи, Ліна. — Батько тільки Параску пускав... Завсігди замикав... Я не могла...

— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!

— Еге... я... еге...

— Неправда!

Вона мовчала.

Він рвонув її за руку і притяг до мертвої.

На едвабній, шитій шовком подушці спочивала страшна голова людини, що сталася трупом давно, ще перед десятьма роками; брудне дрантя, брудні кощаві ноги лежали на пишному червоному оксамиті.

— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими, їли й пили сласно, а вона вмирала з голоду, замерзала в дранті! І ви мовчали? Та кажіть же!.. Кажіть же щось!.. Виправдуйтеся!..

Вона стояла перед ним і тремтіла.

А Гориневич почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське — вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину, що могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею, жити з її мук і сміла казати слово: л ю б л ю.

Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...

Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!..

1901. м. Чернігів

САМ СОБІ ПАН

Я їхав залізницею, третім класом і, як звичайно, у вагоні з написом: «Для некурящих».

Ох, цей напис! Раз у раз доводиться воюватися з подорожніми, щоб вони справді не курили, — це знає кожен, кому траплялося сідати до таких вагонів, сподіваючися заховатися в них од огидної отрути димом з паленого листу. Будь ти дитиною, кашляй від тяжкої хвороби на груди, — все дарма: напуватимуть тебе тією отрутою, сміючися і з твоїх прохань, і з твоїх протестів.

Цього разу трапилося, що в нашому вагоні людей було дуже мало і з них виявився тільки один курій, високий літній селянин у кудлатій капелюсі, з-під якої блищала пара виразних розумних очей. Він їхав з двома своїми товаришами, і з їх розмови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу. Тепер вони верталися додому і були веселі: справа клалася на добре: от-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, пригадували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губернській писарні та розмовляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тим часом з кишені критого кожуха курецьке знадіб'я та й почав поважно длубатись у кисетині, добуваючи звідти тютюн та натоптуючи його в люльку своїми товстими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

— Хіба? — підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи: «Для не-ку-ря-щих». — А й справді, що тут не годиться. Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким

правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було цієї таблички, то хоч би ви були й дуже великий пан, я вас не послухався б і нічого б ви зо мною не вдіяли, — казав він, помалу витрушуючи назад у кiset тютюн із люльки.

— Тоді б я нічого вам і не казав, бо й я корився б тоді тому праву.

— Хіба? — спитався він, зашморгнувши зразу кiset і знову, як і перше, підводячи голову. — Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан — ні. Це вже я вивірів і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

— А яка ж саме притичина вам була? — запитавсь я, зацікавившись.

— То справді притичина! — засміявся старий сивий дід, товариш мого курія.

— Чудасія! — додав тоненьким голосом другий товариш — худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи. — Я б такого і не вдав, як Данило, — не витримався б. Бо це треба як затятися, то вже щоб і не зрухнути-ся із свого.

— Так, може б, ви й мені розказали про вашу пригоду? — попрохав я Данила.

— А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи! — задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Данила. — Воно чудне, ну й чудне!

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

— Та що ж там такого?.. От собі, звичайно, чоловік щось робить, а тим часом то про те, то про се думає, мізкує. Отак і я... Що так воно дивно на світі: усі люди, а життя в них неоднакове. От хоч би мужик — одно життя, а пан — зовсім інше. І шана кожному не однакова: зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає й кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: «Пожалуйте, пожалуйте!» Ще й двері ширшенько прочиняє, щоб не зачепився, буває, пан; а наш братчик, сіром'яга, туди ж поткнися, то зараз: «Ну ти, мурло! Куди прешся? Завертай назад, мугиряко!» І зараз тіі двері, хоч би й навстіж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей, то, звісно, панська помийниця, — яких помий туди влий, такими й смердітиме... така вже в нього душа... так же й інші туди ж...

Чого ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руку, — він йому

й козушину скине, і двері прочине... Або хоч от на машині: сідаєш у третій клас, то там на тебе кондуктор нагрімає, а іноді й межи плечі наштובהє, а такісінький собі мугириця, як і наш братчик, тільки що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до першого класу, то вже він там на кондуктора гримає, а той тільки все — «як завгодно»... Мат-тері його ковінька, як же воно недобре на світі зроблено!..

Ну, та вже, — думка в мене, — нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!

Іздять пани у першому класі, поїду й я!

Віс його бери, що воно дорого, отже я з того не зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один, — роботящий паруб'яга, — то все воно йому самому припаде... от там хіба ще за дочкою що дам, а більше нікого й нема.

Отак собі надумавшись, — це було цієї осені, — та й лаштуюсь у дорогу, та й нікому не хвалюсь. У мене в городі було-таки й діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день, — удяг добру чумарчину, узяв карбованців із двадцять грошей та й на станцію вже б то йти. А жінка:

— Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди й не кажеш? Що воно за мода? Мабуть, уже знову за якимись громадськими ділами? Тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

— Піду панського права добувати.

— Тю! — каже. — Чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

— Ні, — сміюся, — тільки надокучило мужицьке право.

— Що ж ти робитимеш? — питає, а сама, бачу, вже й боїться, й роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

— А що ж я робитиму? Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

— Ой лишечко! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір завдадуть або на Соколинний острів запроторять!.. Та там же гаду-гаду, що й ступнути хрещеній душі ніде... (І звідки вона те знає — про той гад?) Та діточок же наших дрібнесеньких посиротять!..

А вони, ті діточки, такі й дрібнесенькі: сина цієї осе-

ні оженив, та й до дочки вже ті, що куниць шукають, рипаються... Гаразд хоч, що обох на той час у хаті не було, а то б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що й признався. Почав її вмовляти, почав їй те та се... Так-сяк розважив, затихла... Затихла, а сама своє думає: як випроваджала, то так сльози і бринять на очах...

І шкода мені її, і самому неначе трохи смутно стало, — ну, а все-таки того, що намислив, не кидаюсь, просту на станцію. Прийшов.

Узяв білета першого класу... таки дали, нічого й не сказали... Овва! Та й дорого ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько у плахті.

Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальовано, — ото й мов. Так просто й чимчикую у первий клас... А назустріч із вагона кондухтор.

— Не сюди, не сюди!.. — гримає. — Куди пхашся? Наперед іди, — там третього класу вагони.

А я таки собі тиснуся.

— Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду.

— Та чого ви гукаєте? — відказую. — Мені й не треба третього класу, а першого, — та й показую йому білета.

— А, панові білета несеш, — ну, йди, коли так... Та не барись там, бо скоро поїзд рушить, — та й побіг далі.

Брешеш, думаю, я сам собі пан. Та й посуваюся у той первий клас.

Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Бий тебе сила божа! — відразу не розбереш, куди й поткнутися. Одначе проліз тісенькою вуличкою та й уступив у таке, що воно вже й не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі й столики, тут тобі й постелі, тут тобі й тапчани...

Народу не дуже багато: панів кількоро та паній двоє, бачу... Сидять пани, — треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у нього!.. Ну та й м'яко!..

— Мужичок, а мужичок! — каже мені панок молоденький з білявенькими вусиками позакручуваними. — Не туди попал, тут первий клас.

— А так, — кажу, — пане, первий.

— Ну, так зачим же ти, — каже, — сюди, коли тобі в третій?

— Ні,— кажу,— мені іменно в первий, а третій мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

— Што ти,— каже,— вигадуєш абищо!

— Чого б же я вигадував? — одказую.— Подивіться самі.

Та й даю білета.

Глянув він раз, два... знизнув плечима... Тоді зирнув ся з іншими панами. А ті слухають, що ми говоримо.

— Справді,— каже до них,— у нього первого класу білет.

Тут іще дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

— Хто ж це тобі дав? — питають.

— Ніхто,— кажу,— мені не давав, я сам собі купив.

— Нащо ж ти його купив? Це ж дорого — у третьому класі дешевше,— озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а посередині голе.

— А дешевше,— одвітую.

— Так нащо ж ти сюди купив?

— А ви ж, пане, нащо сюди купили, а не в третій? Адже ж і вам дешевше було б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, за сміявся та й каже:

— Правду говорять.

А той товстий пан, що шлях у нього серед бороди від губів до шиї, вже трохи й сердитенько:

— То ти, а то я! — навчає.— Ти не рівняй, а коли вже сів тут, так сиди тихо та чорт зна чого не розкажуй.

— Та хіба ж то я вас, пане, зачепив? То ж ви мене зайняли,— відговорюю йому, та бачу, що воно сердите, та вже й мовчу собі. І воно замовкло і пішло в куточок до вікна та й сіло навпроти мене, тільки навскоси трохи, бо я скраю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже й поїзд рушив, а трохи згодом і кондуктор ускочив,— той-таки, що мене вярдавав до третього класу. Дивиться на білети та цокає по них. Дійшов і до мене та:

— Ти чого тут? Я ж тобі казав, що не в цей вагон.

— Аж воно таки в цей,— одказую та й подаю йому білета.

Він зирк та й ні в сих ні в тих.

— Так це,— каже,— твій... ваш білет? — уже не знає, як йому й казати.

— Та мій же, мій,— одповідаю.

Він тоді глянув так неймовірно по панах, а той огряд-

ний пан з чорною бородою, читаючи книжку, та й киває з-за книги головою:

— Його, його,— каже.

Здвигнув кондухтор плечима, цокнув по білетові та й вернув. Подався далі.

Коли це трошки згодом підходить до мене той молоденький панок із білявими вусиками. Зіперся на стовпчик, утупив у мене очі та й питає:

— А ти ж, мужичок, як це: завсігди їздиш у першому класі? — Випитує б то, що воно за чоловік.

— Так, як бог дасть,— кажу.

— Чи, може, ти козак?..

— Та козак.

— А де ж ти живеш: на селі чи хутір свій маєш?

— На селі.

— Далеко від станції?

— Де там, зараз і станція.

— Ти ж на станцію ходиш чи їздиш?

— Як коли йду, а як треба, то й їду,— відказую спокійненько,— що то воно далі буде?

— А їздиш же ти одним конем чи парою?

— Як треба, то й трьома поїду.

— Возом чи, може, чим іншим?

— Як треба возом, то й возом, а як чим іншим, то й іншим,— одспівую паничеві, згадуючи свою гарбу.

— Ти ж сам їздиш, чи, може, й наймит у тебе є?

— Чому нема?

— А хата ж у тебе велика? — Докучило вже мені це.

— Та саме як на мене,— кажу.— А у вас, пане, яка,— чи велика?

— Як? — говорить.

— Та хата,— кажу,— у вас велика?

— А тобі яке діло до моєї хати? — вже сердиться панок.

— Та ви ж за мою питаєте,— відказую так собі плоненько.— А наймита ви держите, пане, чи самі на станцію їздите?

— Чорт зна що говориш! — одказав мені на те панок та одвернувся та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє говорять, а я сам собі про своє думаю та на всячину роздивляюся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене.

Добрий тютюн пани вживають, аж пахне. Наш так смердить, а цей як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не вигонила б у сіни з люлькою.

Е, а це вже не ладанець! Товстий пан із двоїстою бородою та закурив таку товстючу чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й мені дух забиває. Треба, мабуть, самому покурити, а то задавить.

Отак собі думаючи, витяг кисета та й набиваю люльку. Набив, закурив...

Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не туди-то, що це мої пани кашляють уже від мого люлечного. Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками:

— Мужичок, а мужичок, а зачим ти куриш?

— Та,— кажу,— пане, покурити схотілося.

— Не можна тут курить! — говорить.

— Адже ж пани курять,— одказую,— от і у вас цигарка в руках.

— То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, што весь вагон засмердєв.

— Коли ж у мене нема іншого. А хіба ж,— питаю,— тут мужицького тютюну не можна вживати, а самий панський?

— Авжеж!

— А де ж це написано?

— Отам! — та й показує на табличку.

— Ні, пане, я нисьменний: там написано про те, щоб не виходити з вагона, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан з двома мичками на щоках, як підбіжить до мене, як гуконе:

— Вон, мужлан! Вон! Не смій курить свої смердючої гидоти!

А сам аж труситься зо злості, а червоне обличчя аж двигтить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі думаю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

— Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо й мої такі самі гроші, як і ваші, а ота цигарка, що в вас у руці, може, вона мені смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як же затупотить мій пан, як же зарепетує:

— Кондуктор! кондуктор!

Та й побіг із вагона.

За малу годину вже й з кондуктором вертається. Зараз той до мене:

— Не кури!

— А хіба ж не вільно?

— У першому класі не можна такого тютюну.

— А де це написано?

Тик-мик — і цей нічого не відкаже, тільки все:

— Не кури, бо я тебе виведу!

— Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то й я не куритиму, а як їм вільно, то й мені.

— Дак ти ж би хоч узяв вийшов з вагона та постояв там надворі та й покурив.

— Коли пани виходитимуть надворі курити, то й я виходитиму, вжеж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тапчан цигарку:

— На,— каже,— кури, чорт би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

— Ні,— одвітую,— у мене й свій є,— нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та хоп тую цигарку пальцем та й скинув її додолу.

Як ізчиниться тут лемент та крик! Як позбігаються всі! Пани лаються, панії дріботять та знов-таки лаються, кондуктор лізе відчиняти того вітрогона, що вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

— От буде станція,— я тебе на станції виведу, їхати не дам далі! — каже кондуктор.

А той пан із чорною бородою глянув на нього пильно та й питається:

— Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати?

Кондуктор верть,— поживився, як пес макогоном,— нічого не відказав та й подався собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою чогось сміється мовчки з-за своєї книги.

Загула машина,— уже й станція. Дожидаюся я того кондуктора,— не йде мене виводити. І поїзд рушив, а його нема. Ну й гаразд!

Я тим часом давно вже й люльку докурив, і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім.

Проскочили ми так іще станцій зо три,— знов заманулося мені курити. Тепер уже, думка,— вийду справді з вагона та надворі покурю — однак же мене жінка вигонить, як я курю в хаті,— вона вже й звикла до нашого ручкового, а то ж таки пани,— з незвички, то їм воно і в носі, і в горлянці тес... Треба й їх пожаліти, авжеж... А свого права я вже доказав.

Однак тільки сягнув у кисет по люльку, хотів тут набити, бо надворі вітер,— коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

— Куди їдете? — питає.

— Та до Ч.— відказую.

— Діло там маєте?

— Атож! — кажу, а того й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

— Чи не хочете, — говорить, — мого?

Та й подає мені повен капшучок цигарок панських.

— Та спасибі, — дякую, — у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

— Та свій і надалі здається, — умовляє, — а я був би дуже радий, якби мого зажили: який він вам буде на смак.

Подивився я на нього, — сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, так підносить турецького. А втім, видно, що добрий чоловік, — може, він, щоб сварки знову не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-людському озивається.

— Добре, — кажу, — коли ваша ласка, то й візьму.

Узяв, подякував, закурив та й думаю собі:

«Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватися! Так же я тепер і робитиму!»

Ото собі думаю, а тим часом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч., — у мене, кажу ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді купив дещо... Увечері б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба ж іще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди б же мені піти?

Розпитуватись у людей не важився, щоб, бува, не на-сміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у ньому й не був, та таки попович наш мені розказував, що там штукуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються, й цураються, і миряться, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!.. і так каже, що без сорому при людях і цілуються... А пани сидять та дивляться. Отож піду й я подивитися та й куплю собі панське місце.

Пішов, ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють, з оттакелезними літерами — шукаю, чи нема де тіятру. Так усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не щастить. Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки щось на нього скидається: «У залі дворянського зібрання концерт».

Одміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають, — ну, то можна й слухати.

А почому ж там платять? Є місця по півкарбованця, і по карбованцю, й по два. Ото вже саме панські, як по два.

А де ж це воно є? Написано: «В залі дворянського зібрання». Це ж, мабуть, там, де пани-дворяни збираються... то я ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського доступався за громадською справою. Чого ж мені ще й шукати? Ото й моє — де пани, там і я.

Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у те зібрання йти, та, діждавшись того вечора, й простую туди. Підходжу до великого того дому, — от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу — тиск! Раз у раз тії хвалітони під'їздять та все туди, та все туди! Це ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш.

Ну, думаю, голубе, держись цупко, бо тут, гляди, ще дужче завихорить, як на машині в першому класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті ж двері.

Тільки вступив, коли якесь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

— Ти чого сюди?

— Не хапай, — кажу, — не поспішайсь! — та одвів його руку та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка і білети продає. Підійшов і собі.

— Дозвольте мені, коли ваша ласка, білет!

— Нету, — каже, — всі попродала, тільки в первих рядах єсть.

— Отого ж мені й треба — першого ряду, — давайте його мені.

— Два рублі, — каже.

— Дарма, — відказую, — давайте! — та й подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета.

Там пани ще роздягаються, ну а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу, — не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати.

Як увійшов, то тут уже — не буду брехати — таки стало мені дуже моторошно.

Хата така здорова, як клуня, та де! ще більша!.. та вся блищить, — ну, незистино ще дужче, як у церкві!.. А повнісінько стільців наставляно... народ вештається, та все пани та пані, — які сидять, які ходять... Зроду-

звіку не бачив такого,— якби не намірився йти, то, ма-
буть би, вернувся, а то що дуже вже затявся.

— Держись цупко! — знов кажу собі та все посува-
юся, та все посуваюся помалу проміж панами та проміж
стільцями, до свого першого ряду ціляючи... Та ще ті па-
нії з довгими хвостами,— ну їй же ти богові моему,—
одній так у той волок уплутався, як парубок у гарбузин-
ня,— мало не впав... Щось мені за це й сказано, та не ро-
зібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе
пускають... Помалу протюпав я до того першого ряду,
знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого
нема,— тільки геть-геть двоє якихся так, як я, у перво-
му ряді сидять.

Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоро-
венні патрети, що по стінах, та на той хортоплян, що
грають на ньому... А позад мене усе шамотаються пани,
усе шамотаються, і вже чую, що щось, мабуть, про мене
гомонять, бо раз у раз: «Смотри! Смотри!» Зирнув я так
трохи через плече,— коли пани купками позбивалися,
гомонять та на мене показують. А це, бачу, один набли-
жається до першого мого ряду, крутнувся разів зо два
та й став коло мене.

— Мужичок,— каже,— ти не туди попав.

— Ні, туди,— ось у мене й білет є,— відказую, а сам
собі думаю: точнісінько, як і на машині.

— То що, що білет,— каже,— то дарма, а можна тут
сидіти тільки тому, хто в панській одежі, а в мужичій —
ні.

— Хіба,— доводжу,— одежа слухає? Адже люди!

— Та люди, люди, та тільки не в такій одежі. Це
дворянське собрание, так мужикам не годиться.

Дошкулив він мене. Стривай же ти, думаю,— загну
й я тобі карлючку. Та й питаю:

— А хіба,— кажу,— пани тут щось погане робити-
муть, що не можна й дивитись на нього?

А він собі круть та й побіг од мене, нічого не сказав-
ши. Віжи!

Коли трохи згодом тупотить знов щось до мене,—
здається, той лакей, що одежу з панів ізнімав. Прийшов:

— Мужичок, уставай, іди!

— Чого? — питаю.

— Нідзя, тут тільки господам можна, панам.

— Хто заплатив за білет, той тут і пан,— одказую.—

Я заплатив, то й сидітиму.

— Іди, бо виведуть!

— Побачимо,— кажу.— Ви краще йдіть до свого діла,— чого ви до мене причепились, як шевська смола?

Побіг і цей тим слідом. «Може, вже й годі, і покинуть?» — думаю собі.

Отже не покинули! Бачу, суне до мене отой хватальний, що по базарю ходить та перекупок ганяє, аж засапавшись, аж стільці валя,— так поспішається. Прибіг та як зашипить:

— Вон отсюда!

— Ваше благородіє,— кажу,— ви на мене не кричіть, бо я гроші віддав так, як і пани.

— Взять його!

Тут де не взялись отой самий лакейчук та поліцейський. Ухопили мене та й ведуть. Іду, не опинаюся, бо бачу, що вже не поможеться.

Ну й сором же було проміж того панського натовпу йти! А вони, гемонські, ще й сміються!..

Коли це якісь паничі назустріч:

— За що ви його ведете: він же має білет.

— Не ваше діло, не мішайтеся у поліцейські діла! — загарчав хватальний.

Вивели мене в сіни, каже хватальний до солдата:

— Забери його в поліцію,— хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч, хамлюга, ще й у первий ряд!

Повів мене солдат.

Ідемо вулицею — темно вже надворі, ліхтарі скрізь посвітилися. Пройшли трохи мовчки.

— А куди це ми йдемо? — питаюся.

— Хіба не чув? — одказує.— У поліцію йдемо.

«А бодай би ти пішов круга-світа!» — думаю собі, а сам питаю:

— Так хіба це ви й справді в поліцію мене ведете?

— А веду.

— А нащо?

— Бо звелено.

— А що ж у поліції буде?

— Закину тебе в темну, то переночуєш. Хіба не чув?

— Чув,— кажу.— А як переночую, то що буде?

— А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.

— Що ж то воно: по-своєму? — питаю.

— Хіба не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, то завтра твоя морда знатиме.

Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя линув, а далі й дух перебило. Зроду мене не бито,— хіба коли мати, як пустував малим, сторч ганчіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!

Ще помовчали. Тоді я й кажу:

— А що якби я зараз оце від вас та втік?

— Який швидкий! — одказує.— Помалу, бо попа звалиш.

— Ну, а якби таки втік? — знову я намагаюся.

— То я б тебе наздогнав і морду набив.

«А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово!» — думаю та й знов у мене серце огнем узялось. Та треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скоса позирає та:

— Не оставайсь, не оставайсь позаду,— іди лиш попереду!

— Та я,— кажу,— й не застаюся, а я так собі думаю: що якби я вам карбованця в кишеню вкинув?

— То тоді б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та таки й потяг би у поліцію.

— А якби два карбованці, то, може б, вам важко було бігти?

— Ні, не дуже... Ти багач, білети в першому ряді купуєш.

— Отож, що багато витратився я,— кажу.— Ні, а як два з половиною, то вже, мабуть, заважуть, мабуть, не підбіжите?

— Хто його знає... А що ж я надзирателеві казатиму?

— Скажете, що втік по темному, а ви зачепились, упали та й не наздогнали.

— Хто його знає... Давай три, то, може, й важко буде.

Виняв я три карбованці та укинув йому в руку.

А ми дійшли саме до темнішої вулички. Я й метнувся туди,— біжу, аж земля підо мною горить, аж дух мені забиває. Озирнувшись,— уже його в темному не добачу.

Тоді завернув у другу вулицю, чую — торохтить... іде звощик. Підождав та так на нього й скочив.

— На станцію, та швидше! Чи успіємо на поїзд?

— Поганятиму, то успіємо.

— Так паняй же!

Поки до станції, то все боявся, що спізнюся, а як увійшов у станцію, то вже не знаю, як і білета вхопив, як і у вагон ускочив.

І що ж би ви думали? Аж поки поїзд рушив, то трусився. Не страшно мені тих поліцейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги.

Отак я того права добувавсь... та й не добувсь...

Вернувшись додому, то й жінці довго не признавсь. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядом, що стільки грошей перевів.

— Тобі, — кажу, — байдуже, що з мене так назнущалися, тільки за гроші клопочешся!

— Так тобі й треба! — гримас, — не витівай абичого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, так аж плакала, а як цілий вернувся, так і байдуже, — аби гроші!

Та то б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому анітелень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик як лопатень, — так усі й довідалися.

Сміються тоді з мене: панського права, — кажуть, — добувавсь.

А воно й неправда: не панського, а таки людського.

Та де воно в нас є?

1902. XII. 5. м. Чернігів

ПАН КОЦЬКИЙ

Через що в мене до всіх живих тварин на світі таке почування, як до чогось рідного? Через що думка про їх збуджує в мене милосердність, терпимість і любов? Через що я лічу всіх тварин до своєї сім'ї так само, як і всіх людей?.. Через що тварина застається мені другом, братом, товаришем, якого я шукаю, якого люблю?

Е. Золя

Я не люблю котів, вони завсігди мають ворожі заміри проти пташок.

Але цей придбав мою прихильність.

Випадком трапилося, що він народився на канапі в моїй світлиці. З цього часу канапа зробилася найулюбленішим місцем, де він пробував.

На згадку про звісного казкового героя, що подужав

усіх лісових звірів, його найменовано Паном Коцьким. Одначе в йому не було нічого геройського, і він виявляв таку повагу до кожного звіра, що завсігди тікав од кожного, а найбільше від трьох здорових псів, бо кожен з їх мав такого рота, що в йому вільно могло міститися з пару Панів Коцьких.

Змалку виявляв надзвичайну любов до письменства. Лазив залюбки по великих полицях з книжками і був дуже лихий на товсті томи, коли вони не хотіли з їм гулятися, а важко й гучно гупали додолу. Коли хто працював за столом, злазив на стіл, сідав і дивився. Так він довгий час щодня уважно слухав, як читано український переклад однієї великої поважної книги, що саме тоді готовано до друку за кордон. Але найбільше, здається, прихильний був до повістарства, принаймні він вельми цікавився моєю повістю. Я тоді писав «Під тихими вербами». Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл, — знав, що там уже є про його місце. Сидів і дивився уважно, блищачи своєю шерстю темно-мишастою, скрізь однаковою. Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало по паперу моє перо. Мабуть, часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

— Котусю, не перешкоджай! — казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його. Підгортав під себе лапки й лежав який час, дивлячися, потім бгався в клубочок і солодко засипав, смачно й голосно зітхаючи вві сні.

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався, стрибав зо столу і потягався, роблячися дуже довгим. Тоді йшов часом зо мною на прохідку в сад, але звичайно швидко мусив вертатися назад і то через трьох згаданих псів з занадто великими пащами і з занадто собачими замірами — схламати бідного kota в один мент. Перекидаючи з полиць важкі томи з фольклорними записами, мусив знати про початок ворогування між собачою й кошачою націями і, певне, гірко нарікав на того необачного свого далекого предка, що, занапастивши взятий на схову білет, подав собакам і тим зробив неможливим якесь порозуміння між Паном Коцьким з одного боку і згаданими кудляями з другого.

Уже як ми перейшли на другу квартиру, де не було ні одного собаки, міг, скільки хотів, бігати садком і горо-

дами і лазити по деревах. Видимо любив природу, але наш квартирний господар казав, що він любить тільки драти своїми кігтями ніжну кору на гарних молодих вишеньках. Може бути, це робилося з палкої прихильності до цього гарного дерева — так само, як ще палкіша прихильність його до пташок примушувала його страшно турбуватися щоразу, як він їх бачив.

Любив усіх — малюсінських і великих.

Але мусив любити — платонічно.

Коли бачив, сидючи в хаті на вікні, як жваві горобці метушилися по землі й по гілках або важка гава перелітала двір, махаючи своїми незграбними крилами, починав нервово крутити хвостом, не перестаючи дивився в вікно й озивався якимись дивними коротенькими згукми. Тоді відбувався діалог. Я казав:

— Коте?!

— Няв!..

— Ти чого там?

— Няв!.. няв!..

— Знов за пташками?!

— Няуу...

Ще кілька реплік з обох боків і нарешті грізна моя:

— Коте, геть зараз відтіля. Чуєш?

— Няаа!.. — тоненьке й жалібне, і бідний Пан Коцький стрибав з вікна додолу.

Трохи інакше було на дворі.

Забачивши пташок і певний буди, що ніхто йому не читатиме грізних нотацій, підкрадався до їх тихо, хитро... Ох, але вони були ще хитріші і без ніякого жалю до бідного kota зникали в повітрі.

І що ж йому після цього було робити, як не обмежитися на платонічному коханні?

Я гнівався на Пана Коцького за пташок, але дуже гніватися не міг. Люди, нагомонівши за довгі віки силу всячини про гуманність, милосердність і т. і., щодня вбивають найнемилосерднішим способом мільйони живих істот, щоб годуватися їх тілами, — чим же Пан Коцький був гірший за їх? Він навіть був кращий з багатьох поглядів...

Я певен, що він за все своє життя не піймав ні одної пташиної істоти, бо врешті був занадто лінивий, щоб довго клопотатися з цими невдячними тваринами, коли, пішовши до пекарні, завсігди міг одержати дуже смачну порцію. З тієї ж причини цілковито гордував мишами, — були йому зовсім не цікаві й могли собі вільно

гуляти, де хочуть, аби не бігали дуже близько коло його носа.

На чай і на обід акуратно приходив щодня, сідав за столом на лаві біля мого стільця й дожидався, поки йому що дадуть, хоч часом і трохи нервово. Так звик бути цей час на своєму місці, що не забував цього навіть тоді, як не міг деякий час їсти. Він занедужав; зо два тижні ні рісочки не брав у рота, одвертався, навіть тікав, коли йому підносили їжу. Але скоро ми сідали за стіл, він уставав з канапи і, охлявши від хвороби й довгого голодування, ледве плентався, але таки йшов до нас, здирався на лаву й сидів увесь час з нами нещасний, засмучений і страшно худий. Видимо, вважав себе за сім'янина — п'ятого в нашій невеличкій сім'ї.

Згодом, як ми вже переїхали до Києва, то не було ні його влюбленої лави, ні зайвого стільця біля самого столу. Через те сідав або долі, або на стільці, що стояв поблизу столу; але ледве дівчина-наймичка вставала, щоб принести нову страву, зараз він стрибав на її місце за столом і вельми неохоче покидав його, як вона верталась і мусила знову сісти.

Любила його вся сім'я, бо вдачу мав дуже ласкаву. Ніколи не дряпався й не кусався вмисне. До нас щодня бігало любе дівчатко чотирьох років, дочка нашої господині квартирної. Було дуже прихильне до Пана Коцького і промовляло таким ласкавим голосочком:

— Нася кіціцька, нася!..

Ходило за їм слідком, ловило його й починало носити, тягаючи способом найнемилосерднішим, — часом за задні лапи, а головою додолу, бо «нася кіціцька» була штукаю занадто тяжкою для його. Пан Коцький спершу терпів, потім почав тікати від своєї щоденної любові мучительки і врешті пручатися. Тут уже часом траплялося, що яюсь і кігтем — правда, дуже злегенька — зачепить, і справа кінчалася драмою — плачем, а Пан Коцький чимдуж тікав на моє ліжко. Це місце полюбив рівно з канапою і спав на йому вночі.

Страшно любив, що його лащено, а найбільше, як траплялось йому яке лихо. Приходив тоді й дивився такими виразними очима і нявчав стиха жалібно-благальним голосом, просячи, щоб його полащити, погладити, пустити на коліна, — тут він спав залюбки.

Ніколи не гнівався, навіть тоді, як його карано. Мав який час одну погану звичку, од якої довелось одучати його карами. Вчинивши злочинство, дуже добре розумів

свою провину, турботно бігав по світлицях і дивився такими очима, які виразно говорили, що хлопець прошкодився. Кару приймав через те, як зароблене, і хоч йому боліло часом, може, й дуже, ніколи не пручався і мовчав. Звичайно, після цього його викидано. Він утікав швидко, але згодом вертався й ніколи не платив злом за зло, а приходив і жалібно-прихильно зазирає в вічі: зараз ставало шкода, що й покарано його...

Опріче згаданої поганої звички, у всіх інших випадках слухався слова, хоч часом доводилось довгенько з їм погомоніти, поки він згоджувався послухатися. Наприклад, любив сидати на буфеті, а це йому заборонялось:

— Коте, чого ти там сів?

— Няв... — якимсь таким голосом, мов питає або не розуміє казаного.

— Геть відтіля, там не можна сидіти!

— Няв, няв!.. — жалібно й благально.

Розмова тяглася далі, і він одмовляв на фрази своїм нявканням, щоразу з іншою інтонацією. Врешті після останньої грізної фрази нявкав зовсім уже безнадійно і зіскакував додолу, а звідти на коліна до кого або на стілець.

Ми виїздили до Києва, і він їхав з нами пароплавом. Помандрував трохи по каюті, а потім спав усю ніч біля мене. Тільки оте свистіння голосне дратувало йому нерви, — раз у раз збуджувався й схоплювався і видимо не розумів, нащо люди вигадали таку турботну штуку, як оті свисти.

В Києві жити йому погіршало. Садка не було, у дворі повно людей і собак. Мусив сидіти в хаті. А надто почав нездужати. Після першої своєї хвороби ніколи вже не видужував цілком. У Києві знов занедужав так, що кілька день не їв. Видужав і навіть погладшав, але зробивсь нерухливий і сонливий. Хвороба через місяців два вернулася знову. Не їв три дні і почав уже турбувати нас. Ніч спав на канапі. Після третього його голодного дня вночі я почув крізь сон, як щось упало, і потім мій котусь занявчав біля дверей у передпокої. Я засвітив, він лежав перед моїми дверима.

І враз він закричав-заголосив жалібно-болючим голосом і поліз з того місця, де лежав. Поліз передніми лапами, бо задня половина його тіла була паралізована і тяглась за їм без життя.

Я вніс його в свій кабінет і положив долі на плахті.

Знову крик і знов поплазував, волочачи за собою половину свого мертвого тіла. Видимо, як тільки біль дужчав, він силкувався втекти з того місця, на якому чув біль, думаючи, що на іншому цього не буде. Не можна було положити його на ліжку, бо раз у раз кидався лізти і впавав би, як з канапи.

Раз у раз біль припікав його. Він то кидався лізти, то перекидався на спину, то тулився до моїх ніг, до рук. Я сидів над їм, безсилий йому пособити, хоч плач і стогнання гостре й хрипке з нестерпучого болю різали мені душу.

Якими очима, повними муки й благання, дивився він на мене! Як він розумів, що я прихильний до його, і як він прохав своїм поглядом і плачем пособити йому. Кожне доторкання моєї руки, кожне лашчення видимо заспокоювало його на мить. Я щохвилини сподівався, що він умре від муки, і бажав йому смерті, щоб він не мучився.

Але він мучився. Він не вмирав, він хотів жити і все благав мене допомогти йому, рятувати його й так припадав до мене своєю гарячою головою, так дивився на мене благальним поглядом. Виразно видко було, що він вражений тим, що я не пособляю йому. Погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини, і я виразно побачив, відчув усією своєю істотою, що ця звірина є така само істота, як і я, і що в хвилину найтяжчого лиха її психіка напружилась до того, що рівняється з людською. Це була людина, змордована мукою й німа.

Прийшов ранок. Він ще жив, але біль притих, — стогнав він тільки часом. Я мусив іти з дому і вернувся на обід, — він ще жив. Плакав і стогнав з болю і плазував за моїми жінкою й дочкою, щоб лежати біля їх ніг, спиратися об їх головою й почувати, як їх рука лашчить його. Я не міг без сліз дивитися на його.

Уже й передні ноги ворушилися погано. Я не сподівався, що він доживе до вечора, але він дожив. Лежав у кабінеті й мовчав у ліпші хвилини, а як дуже боліло — кидався (лазити вже не міг), хотів підвестися й падав безсило. Тоді кликав мене жалібним плачем. Я приходив, клав його й лаштив, і він затихав.

Так було всю ніч. Лежав півпритомний, а потім починав плакати. Не нявчав, ні, — зовсім одмінився голос. А плакав, як дитина мала плаче, — тонко, жаліючись, навіть пхикав по-дитячому. Я приходив, випростував йому лапки, які від борсання раз у раз підгорталися йому під тіло, гладив його, говорив до його, і він затихав

на півгодини. Мій голос ще розумів і, коли стогнав злегка, а я озивався до його, зараз же змовкав. Коли я мовчав — плакав доти, поки я приходив і торкався до його. Тоді поглядав на мене вже помертвілим поглядом і затихав під моїм лащенням.

Ніч була без міри тяжка. Я почував, що вмирає істота, яка розуміє, відчуває, любить і мучиться, і яка любить мене.

Попрохав води, я йому подав. Пив довго, бо ледве міг потрошку ковтати.

Мука то гіршала, то затихала. Він тепер уже плакав, мало коли й одпочиваючи. Враз його вхопило тяжким болем, — він закричав і кричав довго...

Вся задня половина тіла була вже холодна, задні лапи й хвіст залякли й не гнулися, передні також були мертві й холодні, хоч і не такі тверді.

Він був мертвий на три чверті, а все мучився, і мука не меншала, може, гіршала. Я налив у мисочку води і крапнув туди опію, щоб він заснув і не так почував біль і вмер вві сні. Він покуштував і не схотів пити.

Я ложечкою влив йому ту воду в рот і дуже пожалів про це: шлунок зараз же вернув усе назад, і я побільшив тільки його муки за ці кілька хвилин.

Затих трохи, а потім знову плакав і дивився широко розплющеними, знову ясними очима, а часом стогнав, аж кричав.

Я то підходив до його, то втівав до себе на ліжко, щоб не дивитися на його муку. Так проминула ще година.

Враз я почув, як він почав дихати швидко, й хрипко, й голосно всіма грудями, всією своєю істотою. Враз голосний, тяжкий, напружений стогін, — мов боровся він з ким і знемагав у останній боротьбі. І все затихло. Голова безсило одкинулася назад. Очі були широко розплющені й повні безмежної муки й страху.

Він умер, мій гарний, мій любий Пан Коцький. Не буде більше звеселяти, бавити, розважати мене, не буде прихилитися до мене, дивитися на мене своїми розумними очима.

Велика таємниця одлучення живого духа від матерії сталася. І вона була мені такою самою таємницею, якою буде колись і моя власна смерть тим, хто її бачитиме.

1904. м. Київ

З ЗАЗДРОЩІВ

Семен Денисович Запара таки добре працював на своєму віку і мав тепер право відпочивати.

Прийшов він до Києва ще хлопцем, як йому було двадцять літ, спершу був за хлопця-попихача у галантерейній крамниці, тоді дослужився до прикажчика і довго й дуже тяжко працював на хазяїнів. Працював би, мабуть, так і довіку, та тут йому трохи поталанило: жила в хазяїна сирота-небога, немолода вже дівчина, і мала вона батьківщини й материзни дві тисячі рублів у банку. Семен Денисович оженився з нею, як йому було двадцять три роки, і на ці дві тисячі завів свою галантерею. Через п'ятнадцять літ він був хазяїном величезної дорожньої крамниці, а ще через десять придбав собі невеликий, але гарний domeк на Подолі. Поторгувавши ще трохи, він подумав собі, що вже буде з його, щоб віку дожити й покинути щось єдиній дочці, бо більше дітей у його не було. Він продав за добру ціну свою гарну крамницю, частину грошей оддав за процентові папери, а за другу частину купив невеличкий хуторець, зараз же таки біля свого рідного села.

Це була його давня мрія: щоб його сільські земляки побачили його «поміщиком». Тепер вона справдилася. З весни він переїздив на хутір. Сам він не хазяйнував, але любо було йому віддавати мужикам землю, наймати. І не тим любо, що мужики давали за неї гроші, — звичайно, що заплатив же він за землю, то повинні й йому платити, це так, — але не в тому сила. Любо йому було, що вони приходять до його, кланяються, просять... Он Федько Панасенко — колись удвох із ним вони телята пасли, а з Павлом Харченком сусіди були, а старий Гудзь, бувши парубком, його, тоді малого хлопця, за чуба тягав... А тепер усі стоять, а він сидить, вони просять, а він може дати або й не дати їм землі. Ну, звичайно, що дає, бо таки ж треба її давати... Та зате недорого, — він таки не лихий чоловік, добра в його на його вік стане, — чого йому дорожиться? Треба й про бога подумати. І він завжди віддавав землю дешевше, як сусідні пани, а надто, коли його добре попросять, скажуть: «вашої милості просимо...» Йому ж таки жалко людей, — він їм іще скине... Ще й по чарці вип'ють і закусять добре на панському «балконі», а тоді й розійдуться: мужики раді, що взяли дешево землю, а Семен Денисович задоволений з того, що він таки зовсім як поміщик...

Улітку приїздила на хутір і дочка з зятем. Вони з жінкою дочку пустили зовсім на панську лінію: у гімназії вивчили й за вчителя з тієї ж таки гімназії й заміж оддали. І любо було Семенові Денисовичу, що в його такий панський зять, колезький совітник, і його зве «папашою», а стару його «мамашою».

На осінь переїздили знову до Києва. Там уже зять жив окремо, а дочка таки раз у раз забігала і звеселяла хату батькові й матері. Заходив і зять, заходили товариші — купці... Жилося добре...

Спершу то й зовсім добре: відпочивав Семен Денисович, надолужав своє за ті довгі роки тяжкої роботи, що й думати про відпочинок ніколи було. Усмак одпочивав.

А далі стало трохи нудно і дедалі все нудніше та нудніше. Улітку на селі хоч з мужиками клопочеться, коло саду й коло пасіки тупцяє — не так робить, як доглядає, щоб робилося. А взимку в городі — що його робити? Ну, у свято там чи при якій okazji гості в тебе або сам підеш у гості, а в будень? Пив Семен Денисович помалу й ніколи не напивався, до карт теж не дуже охочий був... Що ж його робити? Він і до церкви на всі служби ходив, і в Лаврі частенько бував, дак то ж не робота. Коли весь вік чоловік робив, то нудно ж тепер без роботи тинятися.

Ще було одно діло: читання. Спершу Семен Денисович тільки «Кієвлянин» читав та біблію, житія святих і всякі такі побожні книжки та ще дуже любив читати книжку про «генераліссимуса Суворова» і якийсь старий том російської історії Карамзіна. Повістей, а надто віршів, не любив, звав їх «пустяками» і «баловством». Але одного разу знайомий чоловік дуже похвалив йому роман Лажечникова «Ледяной дом». Семен Денисович прочитав його, як справжню історичну книгу, і страшенно вона йому сподобалася. А найбільше його вразив отой «малоросіянин», що прийшов до Петербурга шукати оборони від кривди, а його замість оборони почали на морозі обливати холодною водою й обливали доти, аж поки з його зробився мерзлий крижаний стовп. Таке знущання з «малоросіян» страшенно обурило Семена Денисовича, й він одразу почув, що й він «малоросіянин». Всім своїм знайомим він почав переказувати цей випадок з роману Лажечникова й навіть купив той роман і давав читати. Від одного з таких знайомих він почув, що про «малоросіян» є ціла книга написана — «История Малой России» — дуже інтересна: там у її розказано і про козаків, і про гетьманів... Семен Денисович

страшенно цим зацікавився й почав шукати тієї «Історії», та її ніде не було, а букіністи говорили Семенові Денисовичу, що це тепер книга «редкая и почти запрещенная», добути її дуже трудно й коштує вона дорого. Та Семена Денисовича так опанувало бажання прочитати «малоросійську історію», що він ладен був заплатити й багато і через деякий час справді віддав дванадцять рублів за Бантиша-Каменського. Прочитав він її не одриваючись і читав багато разів. Для його розкривався зовсім новий світ — «малоросійський». Богдан Хмельницький, Дорошенко, Сірко — от хто став тепер його улюбленцями, а герої Карамзіна та Суворов зовсім поблідли. До «генералиссимуса» став він навіть трохи неприхильний.

— Штука воювать, — казав він, — коли тут тобі все: і солдати, і гроші з казни, і правйонт, і весь припас, і струмент! Ні, ти повоюй так, як Богдан Хмельницький, що нічого не було, з косами та з кілками йшли, а які великі воїни поробилися та як лушили ляхів!

І він починав розказувати, як їх «лушили» на Жовтих Водах, під Пилявою, під Батогом і в усяких інших місцях.

Одно слово, Семена Денисовича обняв «малоросійський» патріотизм і він незабаром довів його до того, що Семен Денисович став читати не то повісті, а й вірші.

Сталося це так.

Одного разу був він у знайомого купця галантерійника та й розбалакались вони про «малоросійську історію». Семен Денисович і сказав, який-то жаль, що нема більше про все це книжок.

— Чому нема? — каже знайомий. — А Шевченко?

— Який-то Шевченко? — спитався Семен Денисович, бо він про його ніколи не чув.

Знайомий почав розказувати, що Шевченко написав таку книгу «Кобзар», а в її списано про всіх гетьманів, козаків і гайдамаків.

— Де ж ви читали цю книгу?

— А в мене знайомий є, — тут один чиновничок із городської управи... Головка. З нашого села, звідкіля я родом, попович. Учився в семінарії, та чи він не довчивсь, чи не схотів на попи йти, то тепер служить в управі... Дак у його єсть той «Кобзар». Та він і сам малоросійські стихи пише — книжечку напечатав.

— Невже?! Не бачив такої книжечки... Як, кажете, він зветься — Головка?

— Еге... Тільки він на книжці не так підписався, не Головком, а сьвдонимом.

— Як кажете?

— Сьвдонимом... Значить, не своєю хвамілією, а вигадав іншу — ота така хвамілія й називається сьвдонимом... Він підписався... от уже й не скажу вам зараз... забув... чи Чобітько, чи що...

— От якби ви познайомили мене з їм,— попросив Семен Денисович,— я б у його того Шевченка попросив почитатися!

— Ділов небагато! Післязавтрього в їх получка в управі, дак він прийде розплачуватися... Він на книжку в мене бере й щомісяця просто з управи приходить і розплачується... Приходьте в три години, то вже він тут буде.

Семен Денисович прийшов як сказано і справді стрів уже в крамниці Головка.

Це був чоловік так під тридцять років, при здоров'ї, білявий, з борідкою. Вони познайомились, і хазяїн-купець зразу ж розказав Головкові, чим цікавиться Семен Денисович.

Тому це сподобалося, він обіцяв дати йому Шевченка, а довідавшись, що в Семена Денисовича є Бантиш-Каменський, попросив і собі його прочитати:

— Я його читав уже,— ну так іще повторить хочеться.

Семен Денисович залюбки згодився і другого ж дня сам зайшов до Головка, заніс йому Бантиш-Каменського і взяв Шевченка.

«Кобзар» йому дуже сподобався, і, читаючи його, Семен Денисович зовсім забув про свою колишню неприхильність до віршів. Найбільше подобались йому історичні поеми.

Прочитавши всю книгу, Семен Денисович пішов зараз до книгарні і купив її собі, щоб була своя, і перечитував її багать разів.

Головкового «Кобзаря» він одніс йому. Розбалакались, і Семен Денисович спитав:

— А чи немає тепер яких малоросійських писателів після Шевченка?

— Після Шевченка? — перепитав Головка.— Ну, після Шевченка вже нікого не було такого. Писав Марко Вовчок про кріпаків,— ну, воно вже тепер старе... Писав Куліш — так собі... У Стороженка є дещо веселеньке, а проте — пустяки!

— Ну, а тепер? — допитувався Семен Денисович.

— Тепер?.. Та є й тепер, та такі все... Ну, хто ж там? Кропивницький пише для театру...

— Та я був у театрі в Кропивницького.

— Ну, отож... А інші — ну, Левицький є, Мирний... — Головка назвав ще кілька прізвищ, зовсім невідомих Семенові Денисовичу. — Все таке собі... ні мови доладу не знають, ні описати, як треба, не вміють... — Він замислився був, а тоді знову: — От хіба що: дам я вам одну книжечку прочитати — вірші. Звісно, може, воно й не таке гарне, як Шевченкове, ну, та все ж не те, що оті всі пишуть. Єсть і мова, і вірш, — одне слово — настояща поезія!..

Семен Денисович дуже зацікавився й поніс од Головка невеличку книжечку віршів, названу: «Українські струни. Вірші, співи і думи П. Чобітька».

Та вона йому не сподобалася. Де ж таки йому до Шевченка, — нема того ладу!.. Там як слово скаже, то так і крає серце, а тут!.. Прізвище автора «Чобітько» здалося Семенові Денисовичу чомусь наче по знаку. Де він його чув? Ніяк не міг ізгадати спершу. Нарешті пригадався йому той знайомий купець, у якого він уперше зустрівся з Головком: та він же казав, що «Чобітько» це «саядоним» Головка! Так он що! Це сам Головка написав та сам же й каже, що за всіх лучче! Ще й до Шевченка пнеться! Ну-ну! Так зараз і видно, що Шевченкова хода! Хіба б Шевченко так написав:

Місяць в небі роздув щоки,
Мов узявсь у боки,
Та на землю поглядає,
Що там лихо виробляє.

Ну, а як би це Шевченко написав? У Шевченка все «білолиций»:

Білолиций місяченько
З неба поглядає,
Що на землі та з людьми
Лихо виробляє.

Отак би написав Шевченко!

Хе! От Семен Денисович і сам склав вірші, кращі за Головки!.. Таки і в його добре виходе, — пошти як у Шевченка. А що, якби й справді спробувати компонувати вірші? Ні, де ж таки!..

Одначе він вернувся до цієї думки згодом, читаючи Шевченка, і таки не втерпів. Є в «Кобзарі» і про гайда-

маків, і про Підкову, і про Гамалію, а про Богдана Хмельницького нема. От якби скласти!..

І Семен Денисович таки почав складати пісню про Богдана Хмельницького й описував:

Що нікого на всім білім світі
Він ніколи не боявся
І до смерті із ляхами-панами,
Побіждавши їх, воювався.

Добре він напрацювавсь, поки склав цю першу пісню, але таки склав. Після цього вже пішло легше. Семен Денисович скотів списати свою жисть: він знав добре, що вона дуже інтересна і треба про неї розказати. І він розказував:

Як він у двадцять літ
Пішов у світ,
Та зійшовсь йому світ, як клин:
Запакували його в галантерейний магазин.

І так усе описав аж до того часу, як узявся він вірші писати...

Треті його вірші були про кохання. Адже в Шевченка скрізь є про дівчину з козаком, — значить, про це треба писати. І Семен Денисович писав:

Білолиций місяченько
З неба задивився,
Як козак та у дівчину
Дуже залюбився,
Під гаєм із нею зустрівся.

Хоч і понаписував Семен Денисович вірші, та хвалитися їми людям поки що соромився. Спробував був прочитати їх своїй жінці, Степаниді Василівні, та вона до книжок була неохоча й нічого не розбирала — тільки розсердила Семена Денисовича. Тим часом прийшло літо, і вони переїхали на хутір. До Семена Денисовича почали вчащати селяни за всякими справами. Одного разу, як був у його Кирило Ющенко, Семенові Денисовичу спало на думку прочитати свої вірші йому. Він спитався:

— Чи чув ти що за Богдана Хмельницького? Хто він такий був?

— А хто його зна, — сказав Кирило, — начальник, мабуть, якийсь... Я, як був у Києві, біля Софіївського собору, бачив його на коні, дак поліцейський казав, що якийсь начальник...

— Ех ти з своїм поліцейським! Начальник! Звісно, начальник, та який?

— А хто ж його зна.

— Гетьман український, он хто! — І Семен Денисович почав вияснити Кирилові, хто був Богдан Хмельницький, і наприкінці сказав: — Ось стривай, я тобі зараз про його прочитаю.

І, витягнувши свої вірші, почав читати:

Богдан Хмельницький був гетьман
Над усією Україною пан,
Превеликий воїн,
Усякої похвали достоїн.
Що нікого на всім білим світі
Він ніколи не боявся і т. д.

— А що, як? розібрав? гарне? — питався Семен Денисович у Кирила після читання.

Після пояснення Семена Денисовича Кирило дещо розібрав у віршах. Хоч вони йому зовсім не сподобалися, але як звичайний і ввічливий чоловік він їх похвалив:

— Розібрав, розібрав! Де ж таки не розібрати. Таке гарне та понятне.

І враз Кирило побачив, як обличчя у Семена Денисовича розцвіло, засяло радісним усміхом. Хитрий дядько враз зрозумів, що «панові» через щось дуже до смаку хвала, а згадавши непевну ще поки долю свого прохання, щоб «пан» позичив йому десять рублів, — почав уже вмисне з усієї сили хвалити вірші:

— Так доладу списано, так добре, що й не сказати! Семен Денисович радів страшенно і з радощів сказав:

— Ну, я тобі ще й другі прочитаю.

Хотів був читати «про свою жисть», та спинився, бо не хотів поки що виявляти свого авторства. Почав читати про кохання.

Старому Кирилові було страшенно чудно, що старий Семен Денисович читає йому про якесь кохання, про поцілунки, про обнімання. «Ото, зовсім здурів Запара», — думав він, але як скінчилося читання, він і це почав хвалити:

— Дотепно складено! Мов пісня! Та де — ще краще! Це, мабуть, така голова писала, що ой-ой-ой!..

Кирило пішов додому, одержавши десять карбованців на дуже добрих умовах. Він, сміючися, похвалився жінці про те, як він піддурив «старого Запару», а та роз-

казала про це сусідці Савчисі, а Савчиха своєму чоловікові. Савка ловив рибу, і йому треба було лози на сажі, і він давно вже лагодився піти до Запари попрохати дозволу нарізати лози в його лузі. Тепер він пішов не гаючись і, як чоловік не менше тямущий за Кирила, почав не з лози, а з іншого:

— Казав мені Кирило, пане, що ви йому читали щось про Богдана Хмельницького таке гарне, таке гарне!

— Невже?! — зрадив Семен Денисович.

— Дуже хвалив. Дак оце й я прийшов до вас вашої милості попрохати: може б, ви мені прочитали...

І Семен Денисович читав, Савка хвалив і мав за те лози, скільки схотів, навіть без одробітку.

Помалу по всьому селу пішла чутка, що «старий Запара здурів»: читає якусь дурницю про якогось Хмельницького та про парубків з дівчатами, і як хто похвалить, то такий добрий стає, що хоч що попроси, то дасть.

Через таку поголоску слухачі у Семена Денисовича не переводились щосвята, а часом то і в будень бували, і хоча «ікономія» Семена Денисовича від цього зазнавала деякої втрати, але сам Семен Денисович страшенно радів:

— О! значить, таки я щось добре написав, коли так люди цікавляться!

Це його зосмілило. Він написав ще з пару віршів, потім переписав усі чистенько та й послав у Київ до газети. Уже другого дня ввечері, як прийшла та газета, він нетерпляче розгортав її, щоб подивитися — чи нема там його віршів уже друкованих. Але йому ще тиждень довелося розгортати газету без ніякого результату, аж поки нарешті в «Почтовом ящику» він найшов таку річ: «С. З-ре. Малорусских стихов не печатаем».

Це його страшенно обурило.

— Бач, бісова кацапня! Малоруських стихів не хоче печатати!

Довго він сердився, а як одсердився, то спало йому на думку, що добре було б, коли б була «своя малоросійська газета», щоб у їй можна було малоросійські «стихи» печатати.

Ця думка не покидала його все літо, а як він повернувся восени до Києва, то він з нею пішов до Головка.

— Чому ніхто в нас не заведе малоросійської газети? — запитався він.

— Чому? — перепитав Головка, всміхнувшись та підморгнувши, і конфіденційно пояснив: — Тому, що єсть таємний наказ не дозволять — і не дозволяють: багато людей просило — нікому не дають.

— Та через що ж?

— Бояться сепаратизму!

І, помітивши, що Семен Денисович його не розумів, Головка додав:

— Бояться, щоб Україна не одділилась од Росії.

— Та чи вони при собі свій розум мають? — цілком щиро запитався обурений Семен Денисович.

Але Головка не схотів ширше говорити на таку небезпечну тему і запитався Семена Денисовича про інше:

— А чого вам хочеться, щоб була українська газета?

— Та так, знаєте... От ви пишете по-малоросійському... ще люди єсть... було б де печатати.

— Може, й ви пишете? — хитро запитався Головка.

— Та може... трошки...

— А-а! Це дуже, дуже інтересно! Ну, дайте ж прочитати!..

— Да нема зо мною, нехай іншим разом... Та що там,— не стоїть і читать — пустяки.

— Ні, ви дайте.

— Нехай же колись.

Але давати Головкові свої вірші Семен Денисович не поспішався. Головка всіх поетів лаяв, тільки Шевченка та себе хвалив, і Семен Денисович боявся, що правди від його не почує. Через те Головкова думка була йому не інтересна. Він усе думав про те, де б йому надрукувати свої вірші. З такими думками прочитав він одного разу в тій же газеті, що не схотіла взяти «малоросійские стихи», звістку, що український письменник Метлицький готує до видання український альманах і просить прислати до його всякі твори віршем і прозою. Подавалася й адреса.

«Отут так приймуть!» — подумав собі Семен Денисович і швиденько попереписував свої вірші, послав до Метлицького та й став дожидатися відповіді. Одначе поминув місяць, другий, третій, Семен Денисович написав іще з десяток віршів, а відповіді все не було. Семенові Денисовичу хотілося піти до Метлицького та розпитатися, що це за знак, одначе він якось соромився. Розважав себе тим, що ще ж альманах той друкується, а як видрукується, то вже там він і побачить свої вірші. Од Головка він довідався, що й той посилав свої вірші і від-

повіді теж не має. Одначе надходила вже весна, Семен Денисович лагодився вже їхати на село, і йому дуже скотілося перед виїздом довідатися про долю своїх творів. Він нарешті зважився й пішов до Метлицького.

Метлицький був ще молодий чоловік, маленький, з темною борідкою. Жив у маленькій хатчині, обставленій полицями з книжками. Ця сила книжок вразила Семена Денисовича. Мабуть, дуже вчений чоловік, подумав Семен Денисович, і йому стало трохи моторошно. Семен Денисович почав розпитуватися Метлицького, чи друкується вже альманах.

— А от скоро піде в друк, — одповів Метлицький, — зватиметься «Ранні зорі»... Уже зовсім складений... — І потім, мов пригадуючи щось, він незважливо запитався: — Може, й ви щось до альманаху давали?

— Аякже?! — здивувався Семен Денисович. — Я ж Запара!

Але з обличчя Метлицького видко було, що це прізвище нічого йому не сказало, що він щось пригадує й ніяк не може собі пригадати. Семен Денисович почувався так, мов його ображено. Метлицький так нічого й не згадав і сказав:

— От така в мене пам'ять, ніяк не можу згадати... Може, ви будете ласкаві сказати — які саме заголовки...

— Стихи ж мої, — ображеним голосом говорив Семен Денисович, — «Богданова справа», «Про мою жисть»...

— А так, так, так!.. Пам'ятаю, пам'ятаю!.. — закивав головою Метлицький.

— Ну? — з радісною надією запитав Семен Денисович.

— Ні, — відказав Метлицький, і видно було, що йому якомсь ніяково було це говорити, — вони не будуть друкуватися.

— Чому? — спитався Семен Денисович збезнадієним голосом.

— Бачите... вони для нас непідхожі.

— Та чого ж непідхожі? — допитувався Семен Денисович. — Стихи ж...

— Та стихи...

— От і Шевченка — так само стихи... Печатали ж Шевченкові стихи.

Метлицький усміхнувся.

— Бачите... то Шевченко... ну, а тоді ще й те треба сказати: ви правил віршових не додержуєте.

— Яких правил?

— Є такі правила — як писати вірші... а в вас не додержано.

— Та де ж не додержано? — питався Семен Денисович.

— Ну, от зараз я вам покажу... — Він одсунув шухляду в столі, витяг з неї якусь папку, покопався в її і добув з купи паперів рукопис Семена Денисовича.

— Ну, от хоч би й тут, — сказав він і почав вичитувати Семенові Денисовичу з рукопису та розказувати про якісь стопи, ямби, хорей... Семен Денисович нічого-сінько не розумів. Він тільки почував, що йому страшно боляче і страшно хочеться, щоб вірші були надруковані. Він кинув слухати Метлицького й думав про те, як запобігти лихові. Нарешті Метлицький договорив... Настала коротенька мовчанка.

— Так... — промовив нарешті Семен Денисович. — Може, й справді що не так. Ну, так ви там поправте, що треба, а таки напечатайте.

— Е, ні, де ж таки... Це ж не так-то легко... — відказував Метлицький.

— Та вам не буде великого клопоту, — ви ж знаєте як і що, — трохи підлещувавсь Семен Денисович. — А я вже, знаєте, вам за те на видання п'ятдесят карбованців дав би...

Метлицький враз почервонів і встав.

— Ні-ні, це неможливо, цілком неможливо!.. Ось ваш рукопис!..

Семен Денисович і собі почервонів, розсердившись, взяв рукопис і, швиденько попрощавшись, пішов. Ідучи додому, лютував:

— Чорт зна що! Правила якісь іще повигадували! Знав там Шевченко якісь правила! Із кріпаків же був, — яке тоді образування для кріпаків було! А мужики складають же пісні, — хіба вони ходили до Метлицького правил учитися! Слава богу, второї гільдії купець — здається, єсть у мене понятіє! Що ж: мужик більше за мене понімає, чи що?

Сердитий поїхав він на село і за все літо ні разу не читав мужикам своїх віршів, хоч вони спершу й пробували знову завести літературні дні. Але приїхавши восени до Києва, Семен Денисович в перший же день побачив у книгарні на вікні чепурненьку книжечку «Ранні зорі». Він сердито проминув книгарню, але, як вернувся додому, йому страшенно схотілося довідатися, які ж

то там вірші такі понапечатувано, що кращі за його. Він не втерпів, пішов і купив книжку.

Вірші, які були в їй, не здались йому кращими за його власні! Куди ж таки: у його віршах так усе до ладу розказано, що не то що — і мужики все розбирали, а тут усе таке накручене, наплутане, що й ладу йому не даси. І він читав тії вірші і всміхався іронічно:

— Куди ж пак! Гарні! Ну, що воно оце таке:

Тихо, тихо срібний промінь

Цілував листки тополь...

От у мене так, як треба:

Сад зелений зеленів,

Як місяць світив.

Білолиций місяченько

Світив повний над садком,

А дівчина під дубком

Цмок та цмок все з козаком!

А то промінь цілує. Чорт зна що!

Але найбільше його вразило те, що в книзі надруковано було Головки вірші. Щоправда, — одні, а Семен Денисович знав, що він посилав туди кілька, але все ж надруковано. Це запекло Семенові Денисовичу коло серця: невже ж Головка кращий за його?!

Дуже великого жалю завдали Семенові Денисовичу ці «Ранні зорі», і дуже він сердитий був на їх редактора Метлицького. Через якісь там правила не схотів надрукувати! Навіть п'ятдесят рублів не взяв. Плювать! Хіба за ті гроші Семен Денисович не може видати свої вірші окремою книжкою — оттак, як Головка видав? Семен Денисович страшенно зрадів з цієї вигадки й тільки дивувався, як це раніше не спало йому на думку. Немигуче він видасть, от тоді люди хай прочитають та й побачать — хто краще пише: чи Головка та отой, що в його промінь цілується з тополями (ну, хіба ж таки промінь може цілувати?), чи він, Семен Денисович.

Так-то воно так... та трохи й боязко... А що, як і справді єсть якісь правила, а він їх не додержав? Це все одно, якби він став торгувати, не взявши гільдійського свідоцтва, — ну, звісно, зараз би йому протокола. Отак і тут можуть йому списати протокола в газеті — адже Семен Денисович читав раз, як одного такого «стихотворця чистили в газеті» — біда — і «безграмотный» і «тупые вирши» і всячина! Ні, якби про його таку штуку написали, то хоч з мосту та в воду. Звісно, якби про яко-

го Головка, то тому байдуже, але ж Семен Денисович — то не Головка, він другої гільдії купець, скільки знайомих має — це ж сорому скільки! Хоч з хати не витикайся! Звісно, він може не підписуватися своїм власним прізвищем, а підписатися якимсь «свядонимом», як Головка, — ну, от хоч би... Ну, він Запара, а підписатися Опара чи там яка Затірка... Це можна, та тільки знов біда: адже його вірші вже й у газеті знають, і Метлицький знає, не без того, що ще кому давав читати, — зараз вони побачать, що це його, Семена Денисовича, вірші в книжці та й розплещуть і не втече-таки він од сорому такого, як отому було, що в газеті.

Чорт його зна! А про Головка нічого було в газеті написано. Йому сам Головка давав читати тую ре... ценцію, критику на свою книжечку, дак написано, що нічого собі, добрі вірші.

Гм... Гм... Виходить, що Головка знає ті чортові правила? Ну де б же йому, Семенові Денисовичу, про їх довідатися? Що йому казав той Метлицький? Якісь стопи все торочив та ще якісь ямби чи ямби... Де ж його все згадаєш!..

А що, якби піти до Головка, — чи не запоміг би він? Ох, не хочеться йти, — хвастовитий він! Та коли ж нікого іншого нема.

І Семен Денисович забрав свої вірші та й пішов до Головка.

Поговоривши про те та про се, він нарешті обережно запитався:

— Скажіть, чи ви не знаєте, які там є правила, щоб стихи писать?

— Аякже, є... знаю...

— А де ж ви про їх довідалися?

— Як-то де? У семінарії вчив...

— А! он що!.. — сказав Семен Денисович. — І про ті ямби та хо... От забув, як його.

— Хорей?

— От то-то! І про їх знаєте?

— Та звісно — як же б я не знав?

— Що ж воно таке?

— Ямб — це така стопа в віршах: два склади, — попереду без наголосу, а тоді з наголосом.

Семен Денисович нічогосінько не зрозумів:

— А хорей? — несміливо запитався він.

— А хорей — це те саме, тільки наголоси навпаки поставлені.

Семен Денисович похилив голову. Справді, видно, є правила, і то такі, яких він ніяк не може розібрати. Одначе зважився ще спробувати:

- А де ж про їх, про ці ямви та хорей написано?
- А єсть у теорії словесності.
- Як кажете?
- Теорія словесності, книга така, учебник, дак там.
- Може, в вас є, дак дали б мені почитати.
- Добре, пошукаю.

Головко почав копатися на полиці з книжками, на-решті витяг стареньку пошарпану книжку.

— Ось, маєте.

Він розгорнув і показав, де саме про вірші.

Семен Денисович ішов додому з книжкою та й думав:

«Добре, що я не показав Головкові своїх віршів — може, я й сам тії правила пойму, то й без його помочі обійдеться».

Одначе тут йому не пощастило. Скільки він не читав тієї проклятої теорії словесності, — ніяк не міг уторопати й розібрати, чим одрізняється ямб од амфібрахія або хорей од анапеста. Збезнадієний пішов знов до Головка.

— От, знаєте, прийшов я до вас, чи не допоможете мені трошки. Знаєте, я трохи вірші пишу...

— Та я знаю.

— Ну, що значить я тільки почав, то, може, не всі правила до ладу знаю... Я там вашу книжечку читаю... Ну, та це справа довга, а хотілось би вірші мої пустити в діло швидше... Напечатати... Дак боюсь, що там щось не по правилах... Ці там ямби-хорей... Може б, ви глянули.

— Чому ні? З дорогою душею.

Семен Денисович дав вірші.

— А у вас тут ще й історичні... Про Богдана Хмельницького.

— Та є...

Головко став читати.

— Д-да... у вас тут ямбичесько-хорейчесько справа швах...

— Хіба?

— Ще й дуже... Тут треба добре попереробляти, щоб усе так як треба виходило.

Семен Денисович зовсім зажурился. Попереробляти! Якби ж він знав як! Хоч плач!

— А може б, ви сказали, де саме й як треба поправить... Або й самі б, коли ваша ласка, поправили, — так, знаєте, щоб усе як слід по правилах...

— Гм... це, знаєте, діло не мале.

— Та я знаю... Це робота, а за всяку роботу, звісно, теє... Достойн делатель мзди...

— Та воно звісно... Тут, бачите, все треба пересипати наново... Метр треба перевірити... він у вас не однаковий, плутаниця всяка... Знаєте що: дайте ви мені по дві копійки за кожен вірш,— дак я вам усе оброблю так, що все так, як по нотах, буде, чисто!..

— Нехай і так,— аби було добре.

— Гаразд! через два тижні получите все готове.

Через два тижні Головка справді вернув Семену Денисовичу рукопис. Почеркав здорово,— багато посправляв, а багато й так позоставляв, як було. Семенові Денисовичу це сподобалось:

— Значить, таки й я трохи знаю тії прокляті правила й місцями і в мене виходить, як треба.

Зараз же заходився переписувати і швиденько все переписав та й одніс сам до цензури. Там він почав просити секретаря, чи не можна переглянути швидше — може б, він, Семен Денисович, зайшов по рукопис через тиждень.

— Еге-ге! — засміявся секретар.— Таке вигадали. Та воно ж іще піде до Петербурга в «Главное Управление по делам печати».

— Чого? — не зрозумів Семен Денисович.

— Бо по-малоросійськи,— відказав секретар.— Раніше як за три місяці і не сподівайтесь. Це ще добре, що у вас рукопис маленький, а то б і шість місяців.

Це засмутило Семена Денисовича, але не було що робити. Треба ждати.

Ждав і таки діждався. Саме різдвяними святками прийшов до його рукопис і на йому напис: «Дозволено цензурою». Радіючи, побіг він до Головка похвалитися та за одним заходом і розпитатися, як робиться справа з друкарнею. Довідавшись про все, що треба, пішов до друкарні, умовився і здав рукопис. Головка мав правити коректу, і за це йому Семен Денисович платив ще п'ять карб.

Хоч книжечка була невелика, всього тридцять дві сторінки нещільного друку, але ж друкарня чогось страшенно забаряла справу. А Семенові Денисовичу так хотілося швидше!

Та нарешті таки прийшов той день, що десять великих пачок з книжками привезено до Семена Денисовича з друкарні.

Ах, які вони були гарненькі! Семен Денисович розсипав перед себе на столі їх кілька десятків: червоні, рожеві, сині, жовті, жовтогарячі, бузкові, зелені, блакитненькі — і на кожній великими чорними літерами стояло: «...»¹⁹. Все подобалося Семенові Денисовичу: і обкладинка, і заголовок, і псевдонім, і вірші. Він розгортав їх і перечитував знову, вже друківані, і вони здавалися йому тепер зовсім іншими — такими чистенькими, гарненькими, прикладними. Він аж не няв сам собі віри, що все те він, сам він, Семен Денисович, написав!

А яке щастя було побачити другого дня свою книжку в книгарні на вікні. Семен Денисович назнарошки кілька разів за день проходив проз книгарні тільки на те, щоб подивитися, як виглядає його книжечка з вікна. Він спинявся перед вікном і подовгу дивився, мовби на всі книжки роздивлявся, а справді тільки на одну. Вона була маленька, — куди ж більші книжки й показніші там стояли, але такої чепурненької ні одної там не було. Часом, як Семен Денисович стояв проти вікна, підходили й інші люди, спинялися. Семенові Денисовичу так і кортіло сказати їм:

— Бачите — яка гарненька книжечка! Це новий поет.

Але якось ніяково було займати людей.

Зате з книгарем він зазнайомився і раз у раз забігав до його попитатися — чи добре продається книжка. Той щоразу відповідав однаково:

— Продається, аякже.

— А скільки вже продано?

— А цього ми поки що не можемо сказати: треба почитати... на комісію роздали багато... Це як уже будемо з вами рахуватися в кінці півріччя, дак тоді видно буде.

Семенові Денисовичу страшенно хотілося подарувати свою книжку знайомим з написами від автора — Головка розказав йому, що так усі автори роблять. Але він боявся виявляти своє авторство, дав тільки Головкові і наваживсь підождати газетних рецензій: як газети скажуть, що добре, тоді вже... Зате до газет послав кілька штук — цього його теж Головка навчив. Все це, увесь цей клопіт з книжечкою й сама ця книжечка, така гарненька, схвилювали, зрушили Семена Денисовича радісним і надійним почуванням. Йому схотілося знову писати, багато віршів написати... стільки, як у «Кобзарі»,

¹⁹ Мусив бути заголовок книжки. (Прим. авт.)

щоб така завбільшки книга була. От тоді й буде дві великі малоросійські книги — «Кобзар» та «...» і в газетах писатимуть: «Шевченко й Запара — малоросійські сочинителі».

І він писав. Писав щодня, вечорами побачаго. Писалося чогось так легко — де воно й бралося. За два тижні він написав стільки, що вже стало б на другу таку книжечку. І він рахував: що, як він попишеться так хоч з рік, — це ж він напише більше, ніж у «Кобзарі»?! Тоді вже хто буде старший? Чи Шевченко, чи... Та ні, ні, — не треба поперед невода рибу ловити!.. Спершу треба написати!.. І він писав. А рецензії все не було. Минув третій тиждень — нема. Стурбований, він уже бігав до Головка, розпитував його — що воно значить.

— Буде, — розважав його той, — небезпремінно буде.

— А як ні? Може, скажуть таке, що не стоїть про його й писати?

— Та вже я добре, дуже добре знаю, що буде, — запевняв Головка.

Семен Денисович вернувся од його спокійніший. І справді — через три дні, розгортаючи газету, Семен Денисович зразу ж побачив на четвертій сторінці заголовок своєї книжки й почав читати рецензію.

В рецензії автор писав, що українські письменники через деякі обставини стоять у такому становищі, що література ледве може розвиватися, продукція дуже мала і через те доводиться нотувати кожную книжечку, хоч би вона з літературного боку й не мала вартості. От і ця. Автор береться писати вірші, а не знає навіть правил віршування (кілька прикладів). А образи в його які!

Трубайло ж мигоче,
Блищить, мов верцадло,
А я над Трубайлом
Волочусь, мов пахло!

І ще кілька прикладів. Наприкінці рецензент радить авторові попереду самому повчитися, а тоді вже для людей писати.

Семен Денисович прочитав і похолов. Йому припишло дух на хвилину, а потім одразу застукало в виски. Що ж це таке? Спершу навіть не зрозумів до ладу. І аж як удруге прочитав... Боже, яка публіка... Сором у вічі людям дивитися! Про його, «второї гільдії купця, землевладільця», поважаного серед громадянства, так писати!

Та трошки згодом він заспокоївся: адже він не підписав свого прізвища, це ж не Запару в газеті лають, а... Ніхто ж не знає, що це він. Правда, Метлицький зна, ну та він серед знайомих Семена Денисовича не буває, то вони від його нічого й не довідаються. А Головка нікому не скаже, — про це вже вони вмовилися з Семеном Денисовичем. Але все ж — серце в його щеміло. Так його зганьбив рецензент! Невже ж його вірші такі вже погані? Він укопив книжечку й почав знову їх читати. І чим воно погано:

«Гей, збирайтесь, отамани! —
Гукає Хмельницький. —
Не у Царград до султана
Поїдемо в гості,
А у Польщу ляхів-жидів бити,
Панове молодці!»

Зовсім як у Шевченка! А що він пише про те, що над Трубайлом блукав, а Трубайло, як верцаadlo, то що ж тут негарного? Не мав до чого причепитися!

От ще про правила... Як же це так? Адже Головка справляв? Чого ж він не поправив усього як слід?

Він ще раз став читати рецензію і тільки тепер помітив, що під нею підпис: «І. Чоб-ко». Спершу він не розібрав, а тоді зразу зрозумів, що це ж скорочене «І. Чобіть-ко» — псевдонім Головкив. Що ж це воно таке?

Семен Денисович посидів нерухомо з хвилину, потім ураз зірвався, вхопив газету, шапку, накинув пальто. — Куди ти? — гукнула жінка з другої кати.

Але він, не відповідаючи, вибіг на вулицю. В грудях йому пекло. Він не йшов би, а на крилах летів. Скочив на першого звозчика, якого потрапив, і покотив. Усе підганяв, щоб швидше.

Нарешті доїхали. Але поки Семен Денисович їхав, поки зліз на четвертий поверх, де жив Головка, він засапався, втомився і через те трохи заспокоївся.

Головка був дома, — сидів за столом і щось писав.

— А, Семен Денисович! — стрів він його. — Прошу сідати.

Семен Денисович мовчки поздоровкався й сів. Він вибіг з дому лютий, тепер уже йому стало якось ніяково. Не знав, з чого почати, і мовчав. А Головка дивився на його трохи здивований. І враз несподівано задля самого себе Семен Денисович швиргонув на стіл газету з рецензією і сказав тремтячим голосом:

— Це... ви писали?

Головко глянув у газету.

— Ха-ха! — промовив він, усміхаючись. — Ну, я.

— Як же це так? — почав Семен Денисович. — Ви бралися справляти все, що треба, гроші взяли, а не поправляли... Та ще тоді самі ж і лайку написали... Хороша комерція!.. Що ж це воно таке?

— Як-то що? Кожен має право виявляти свої думки. Я таку думку маю про вашу книжку, таку й виявив.

— Да ви ж її самі справляли. Чом же ви того всього не поправили? Нащо ж ви мене осоромили?!

— Е, Семене Денисовичу, як же ви собі хотіли? Хто ж краще вміє писати? Я чи ви? — і Головко спершу торкнув себе пальцем у груди, а тоді показав на Семена Денисовича. — Коли б ви краще за мене писали, то вже б ви мене справляли, а не я вас. Без мене ви — нічого, а я поправив — добре, і тепер виходить так: ви з мого таланту покористувались і будуть скрізь вас славить, а Чобітько пропав, нема? Вас за мій талант будуть славить! Ні, так не буде...

— А нащо ж ви брались, коли так?

— Хе! Кому грошей не треба. А слава... Славою я нікому не поступлюсь!

Семен Денисович обурений устав.

— Коли ви такі, то наплюють мені на вас, от що!

— Ну, ну, ви не дуже! А то...

— Не злякаєте! Бачили таких! Хороша комерція!.. Бач, із заздрощів таке паскудство зробив. Плювать!.. Обійдемося й без вас!

— І прекрасно, і з богом собі одправляйтесь!

— Одправляюсь! Думаєте, що краще за вас ніхто не напише! Побачимо ще, хто кого переважить. Може, ще й я на вас рецензію напишу.

— Ви?! — Головко зареготавсь.

Але Семен Денисович уже не слухав — він вискочив із хати...

Того ж дня він одіслав Головкові «Теорію словесності», а сам купив собі таку саму й ще щиріше заходився коло правил.

— Вивчу все!.. До всього доберусь. А не вивчу — студента найму, по тридцять карбованців на місяць буду платити, щоб мені виправляв по правилах, а тоді я покажу, як із заздрощів публіку робити!..

З М І С Т

Яременко Василь.	Без хліба	59
Нива його духовності	Сама, зовсім сама	70
ВІРШІ	Сестриця Галя	84
До праці	Ксеня	92
Шматок хліба	Хата	105
Хлібороб	Непокірний	121
Іванові Левицькому-	Каторжна	133
Нечусві	Олеся	144
Зернятка	Грицько	151
До тих, що зостануться	Украла	156
ПОЕМИ	Кавуни	160
Смерть отаманова	Панько	167
Матільда Аграманте	Батько та дочка	170
Лесь, преславний	Покупка	190
гайдамака	Палії	193
ОПОВІДАННЯ	Як я вмер	201
Екзамен	Болотяна квітка	216
	Сам собі пан	232
	Пан Коцький	246
	З задрощів	253

Литературно-художественное издание

ГРИНЧЕНКО БОРИС ДМИТРИЕВИЧ

Зернышки

Стихотворения, поэмы, рассказы

(На украинском языке)

Для старшего школьного возраста

Художник

Евдокименко Василий Андреевич

Составление и предисловие
кандидата филологических наук
Яременко Василия Васильевича

Киев «Веселка»

Редактор Г. Т. Ткаченко

Художний редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор С. І. Павлюк

Коректори Т. М. Васильєва, Л. К. Скрипченко

ИБ № 4951

Здано на виробництво 08.08.88. Підписано до друку 19.12.88. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 14,28+(0,42)=14,70. Умовн. фарб.-відб. 14,70. Обл.-вид. арк. 15,37+вкл.(0,46)=15,83. Тираж 100 000 пр. Зам. 8—2399.

Ціна 95 коп.

Орден Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», 252057, Київ-57, Довженка, 3.